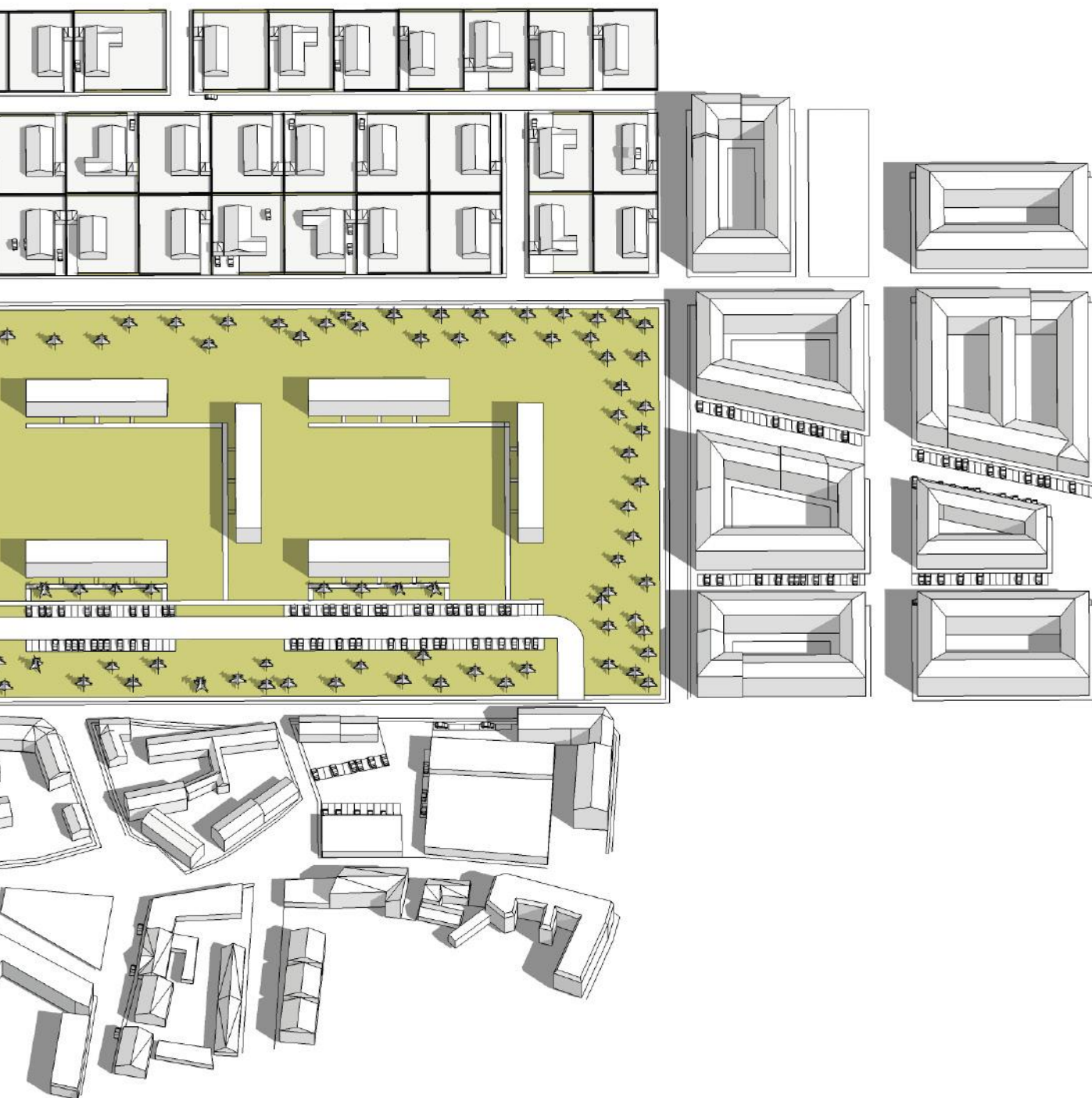

EVIDENS FOR SOCIALE EFFEKTER AF FYSISKE INDSATSER I UDSATTE BOLIGOMRÅDER

Review af 27 effektstudier fra ni lande

EXECUTIVE SUMMARY

I arbejdet med udsatte by- og boligområder har fysiske indsatser de seneste år vundet indpas som instrumenter til at nå sociale målsætninger ud fra en grundtanke om, at det fysiske miljø er med til at forme menneskers adfærd, stedtilknytning, sociale relationer, livskvalitet og aktivitetsniveau.

Vi kender i dag til en lang række sammenhænge mellem det fysiske og sociale miljø. Men der har manglet evidens for de sammenhænge i udsatte by- og boligområder.

For fremadrettet at kunne arbejde evidensbaseret med fysiske indsatser i udsatte områder, må vi først fastslå, hvordan forskellige typer af fysiske forandringer påvirker det sociale miljø. Kan der eksempelvis påvises sammenhænge mellem forandringer i arkitektur og bystrukturer og individets livskvalitet, samfundsengagement og indtægtsniveau? Og er der evidens for, at fysiske forandringer kan ændre et områdes sociale status og medføre løft i uddannelsesniveau, sundhedsniveau og i antallet af mennesker i arbejde?

De spørgsmål har denne undersøgelse sat sig for at besvare.

Spørgsmål

Projektet har haft til formål at besvare tre spørgsmål:

1. Findes der evidens for, at fysiske forandringer af udsatte områder kan medføre sociale effekter?
2. Hvis ja, hvilke typer af fysiske indsatser medfører sociale effekter?
3. Og hvilke typer af effekter kan påvises?

For at finde svar, er gennemført et review af de tilgængelige undersøgelser på feltet. 27 effektstudier fra ni forskellige lande er blevet analyseret på tværs. Studierne er casebaserede og har det til fælles, at de indeholder målinger af en række sociale parametre foretaget både før og efter fysiske indsatser i udsatte boligområder. Der er målt sociale effekter såvel på områdeniveau såvel som sociale effekter for de oprindelige beboere. På den måde kan det fastslås, både om området som helhed ændrer social profil, og om de opnåede resultater skyldes gentrificering - altså fraflytning af resourcesvage beboere og tilflytning af mere ressourcestærke - eller der også er sket forbedring for de oprindelige beboere.

Svar

På tværs af nationale og regionale forskelle, kulturelle forskelle og forskelle i rammebetingelser mellem de 27 undersøgelser, viser det samlede review nogle klare mønstre, som ligger til grund for fire hovedkonklusioner, der viser evidens for effekter af fysiske indsatser i udsatte boligområder.

Der findes evidens for, at:

1. fysiske indsatser i samspil med sociale indsatser medfører sociale effekter såvel for den enkelte beboer som for boligområdet
2. det er af afgørende betydning for de sociale effekter, hvilke typer af fysiske indsatser der benyttes. På tværs af de 27 effektstudier viser sig en tydelig forskel mellem de bebyggelser, hvor der foretages *strukturelle* forandringer, og de bebyggelser, hvor de fysiske indsatser er af *ikke-strukturel* karakter (se box)
3. *ikke-strukturelle* fysiske forandringer i samspil med sociale indsatser fører til øget livskvalitet, øget tryghed og øget tilfredshed med at bo i området for de oprindelige beboere, men ændrer ikke områdets karakter af social udsathed
4. *strukturelle* fysiske forandringer i samspil med sociale indsatser forandrer et udsat område socialt ved at medføre positive effekter for arbejdsløsheden, uddannelsesniveaut, indkomstniveauet, kriminaliteten, andelen af beboere på overførselsindkomst, tryghed, tillid, samfundsengagement og øget tilfredshed med at bo i området, samt løfter de oprindelige beboeres indtægtsniveau, tryghed, tillid, stolthed og livskvalitet og medfører en imageforbedring

Opnåede effekter for hele området ved...	Ikke-strukturelle forandringer	Strukturelle forandringer
mindre arbejdsløshed		
højere uddannelsesniveau		
færre på offentlig forsørgelse		
højere indkomst		
lavere kriminalitet		
øget tryghed		
øget tillid		
øget samfundsengagement		
øget tilfredshed med at bo i området		
stærkere tilknytning til området		
imageforbedringer		
området opleves mere attraktivt		
positive økonomiske effekter (stigende huspriser, flere investeringer)		

Model 1: De farvede felter indikerer de sociale effekter for boligområdet samlet, som studiet viser evidens for som følge af henholdsvis ikke-strukturelle og strukturelle forandringer (se forklaring i box nedenfor).

Opnåede effekter for de oprindelige beboere ved...	Ikke-strukturelle forandringer	Strukturelle forandringer
mindre arbejdsløshed		
højere uddannelsesniveau		
højere indkomst		
lavere kriminalitet		
øget tryghed		
øget tillid		
øget samfundsengagement		
Øget livskvalitet		
Øget stolthed		
øget tilfredshed med at bo i området		
stærkere tilknytning til området		
imageforbedringer		
området opleves mere attraktivt		
positive økonomiske effekter (stigende huspriser, flere investeringer)		

Model 2: De farvede felter indikerer, hvor der er evidens for effekter for de oprindelige beboere som følge af henholdsvis ikke-strukturelle og strukturelle forandringer (se forklaring i box nedenfor)

Hvad betyder strukturel og ikke-strukturel forandring?

Strukturel forandring anvendes her som et arkitektonisk begreb, der beskriver fysiske forandringer, der ændrer bebyggelsens arkitektoniske logik. Begrebet forholder sig ikke til byggetekniske forhold, men til de designprincipper som bebyggelsen er udarbejdet på baggrund af, og som bestemmer funktion, adfærd og identitet i bebyggelsen.

Strukturelle forandringer vil ofte gribe ind i byplanens struktur og ændre vejnettet, i bygningernes strukturer ved at tilføje nye ind- og udgange i bygninger eller ændre på facadens skalaforhold; og i forholdet mellem bygninger og udearealer ved eksempelvis at arbejde med differentiering mellem private, semiprivate, semioffentlige og offentlige arealer og med at opdele udearealerne i forskellige typer af funktioner til forskellige brugergrupper.

Strukturelle forandringer kan indbefatte delvise eller omfattende nedrivninger, men vil ikke altid gøre det.

Ikke-strukturelle forandringer er fysiske indsatser, hvor der foretages opgraderinger og forskønnelser af boliger, uderum og facader, men ikke ændres på de grundlæggende designprincipper i bebyggelsen (*bebyggelsens arkitektoniske logik*). Der ændres hverken på bygningernes form, placering af bygningerne i forhold til hinanden, antal og placering af indgange eller på vejnettet.

Strukturelle forandringer er ofte synonym med at en type af byplanmæssig logik ændres til en anden type byplan-logik. Det kan være modernistisk/funktionalistisk byplan-struktur som ændres til eksempelvis traditionel bystruktur eller – som det ofte er tilfældet i USA – til en bystruktur udformet efter de amerikanske New Urbanism-designprincipper - en bystruktur der bygger på traditionelle europæiske middelalderbyer med en tæt-lav bygningsmasse, et klart hierarki, en overskuelig størrelse, og alle de vigtige funktioner indenfor gåafstand fra enhver bolig.

Strukturelle forandringer bliver ofte opfattet som en ændring af den arkitektoniske stil eller smag. Det er imidlertid en misforståelse. Strukturelle forandringer forholder sig til, hvordan en bebyggelse fremmer eller hæmmer funktioner, adfærd og identitet.

Se afsnittet "Illustreret ordforklaring" i Appendix for uddybende, illustreret forklaring.

Et område kan ændres socialt uden at ændre sin etniske profil

Udover de fire hovedkonklusioner, som viser evidens for sammenhænge mellem fysiske indsatser og sociale effekter, når undersøgelsen en interessant konklusion om en indikator, som i flere lande benyttes til at vurdere et områdes grad af udsathed, nærmere bestemt indikatoren '*andel med minoritetsbaggrund*'..

Da der findes korrelation for en sammenhæng mellem et områdes etniske/kulturelle sammensætning og et områdes grad af social udsathed, har det været en konkret målsætning i en række af de 27 cases at nedsætte andelen af beboere med minoritetsbaggrund, ligesom det har været konkrete målsætninger at nedsætte andelen af beboere med lav indkomst, lav uddannelsesniveau, etc.

Men undersøgelsen viser et tydeligt mønster, hvor målingerne for denne indikator ofte er i modsætning til målinger for øvrige faktorer. Områderne viser entydige billeder af fremgang inden for parametre som indkomstniveau, uddannelsesniveau, arbejdsløshed osv., *samtidigt med at* der ikke er blevet færre beboere med minoritetsbaggrund.

Set i det samlede billede af social fremgang for områderne, kan man konstatere, at der ikke er sammenhæng mellem positive sociale forandringer (og dermed social udsathed) og indikatoren for andel med minoritetsbaggrund. Dermed viser sig en femte konklusion: Der findes evidens for, at:

5. social forandring af et udsat område kan opnås uden at ændre andelen af mennesker med minoritetsbaggrund

Indhold

INTRODUKTION

Indledning	9
Baggrund for undersøgelsen	10
Løftes den enkelte eller løftes området?	10
Hvordan kan undersøgelsens resultater benyttes i Danmark?	11

UNDERSØGELSENS METODE OG EMPIRI

Undersøgelsen	14
Gennemgang af empiri	17

RESULTATER

Evidens for sociale effekter af fysiske indsatser	21
Evidens for effekter af ikke-strukturelle fysiske indsatser	23
Evidens for effekter af strukturelle fysiske indsatser	24
'Minoritetsbaggrund' og positive sociale forandringer	26

Samlede konklusioner og anbefalinger 28

APPENDIX

A. FORFORSTÅELSE

Hvad har arkitektur med sociale udfordringer at gøre?	33
Arkitektur og menneske	34
Arkitektur og sociale systemer	36
Arkitekturens betydning for arbejdsløshed	38

B. Illustreret ordforklaring 39

C. Litteraturliste 51

INTRODUKTION

Indledning

I arbejdet med udsatte by- og boligområder har fysiske indsatser de seneste år vundet indpas som instrumenter til at nå sociale målsætninger ud fra en grundtanke om, at det fysiske miljø er med til at forme menneskers adfærd, stedtilknytning, sociale relationer, livskvalitet og aktivitetsniveau.

Vi kender i dag til en lang række sammenhænge mellem det fysiske og sociale miljø. (I afsnittet *FORFORSTÅELSE* i Appendix gennemgås de sammenhænge nærmere.) Men der har manglet evidens, som har kunnet bevise sammenhænge, og der har manglet evidens for deres gyldighed i udsatte by- og boligområder.

For fremadrettet at kunne arbejde evidensbaseret med fysiske indsatser i udsatte områder har vi brug for at vide, hvordan forskellige typer af fysiske forandringer påvirker det sociale miljø. Kan der eksempelvis påvises sammenhænge mellem forandringer i arkitekturen og byplanstrukturerne og individets livskvalitet, samfundsengagement og indtægtsniveau? Og er der evidens for, at fysiske forandringer kan ændre et områdes sociale status og medføre løft i uddannelsesniveau, sundhedsniveau og i antallet af mennesker i arbejde?

De spørgsmål har denne undersøgelse sat sig for at besvare. Projektets overordnede formål har været at undersøge tre ting:

1. Findes der evidens for, at fysiske forandringer af udsatte områder kan medføre sociale effekter?
2. Hvis ja, hvilke typer af fysiske indsatser medfører sociale effekter?
3. Og hvilke typer af effekter kan påvises?

Formålet med undersøgelsen er todelt og rummer et konkret og et generelt niveau. Det konkrete formål er at kvalificere Københavns Kommunes udvikling af udsatte boligområder, så kommunens (og andres) arbejde med udsatte områder kan ske med øget brug af evidens for effekter af indsatserne. Og at tilvejebringe viden om, hvordan arkitekters og byplanlæggeres arbejde skaber værdi for samfundet og for det enkelte

menneske. Det generelle formål er at udvikle en metode til at arbejde med evidens i arkitektur, byplanlægning og -udvikling.

Baggrund for undersøgelsen

I det daglige arbejder arkitekter og planlæggere, kommuner og boligorganisationer ud fra den tilgang, at de fysiske indsatser, man foretager, og det design, man udvikler, har en række positive effekter på menneskers, virksomheders og sociale gruppers adfærd og virke. Men der er i Danmark ikke tradition for at gennemføre systematiske kvantitative effektmålinger af indsatserne, som kan underbygge den tilgang. Der er dog gennem årene gennemført kvalitative evalueringer, der understøtter denne tilgang. Resultatet bliver, at vi risikerer at byudvikle på baggrund af kvalitative evalueringer og ikke baseret på kvantitativ viden om, hvilke effekter og resultater vores indsatser fører til.

Gunvor Christensen gennemførte med sin ph.d.-afhandling *Indsatser i udsatte boligområder. Hvad virker, hvorfor og hvordan?*¹ en makroøkonomisk analyse, som belyste effekterne af mange års renoveringsindsatser i almene boligafdelinger. Men der findes ikke mange lignende undersøgelser, og da nærværende undersøgelse blev sat i gang i 2013, var det vanskeligt at finde byforskere, som mente, at det gav mening at arbejde med evidens inden for et så komplekst felt som byen og byens udvikling.

Argumentet lyder, at byudvikling er så komplekst et felt, hvor mange faktorer spiller sammen om at skabe resultater, at det ikke lader sig gøre at isolere, hvad en eventuel effekt skyldes. I modsætning til den medicinske forskning, eksempelvis, hvor man kan kontrollere de påvirkninger, man udsætter en vækst i en petriskål for, kan man indenfor byudvikling ikke isolere en indsats og undersøge dens virkning. Derfor vil man ikke kunne påvise klare kausalsammenhænge mellem indsatser og effekter.

De seneste år er der dog fremvokset et stigende udtalt behov for at kunne måle på effekter af indsatser, også på byområdet. Politikere ønsker viden om, hvilke typer af indsatser, der virker, så de har et mere solidt grundlag at træffe beslutninger på. Byudvikling er bekosteligt, og et stigende krav om at kunne redegøre for, at skattekroner benyttes virkningsfuldt og dermed meningsfuldt, gør, at der er brug for at finde frem til metoder, som kan håndtere kompleksiteten og give svar, der reelt kan bruges som styringsredskaber.

I det perspektiv er undersøgelsen her et pilotprojekt. Første del af projektet har handlet om at finde frem til en metode, der kunne favne den kompleksitet, som er et vilkår indenfor byudvikling, og at involvere en række forskere for at opnå metodisk og indholdsmæssig kvalificering. Anden del af undersøgelsen har bestået i at gennemføre selve reviewet.

Løftes den enkelte eller løftes området?

¹ Christensen, G., 2013: *Indsatser i udsatte boligområder. Hvad virker, hvorfor og hvordan?*

Et by- eller boligområde vurderes som udsat på baggrund af en række sociale indikatorer. Indikatorerne kan veksle fra land til land og by til by, men rummer som regel klassiske sociale parametre om tilknytning til arbejdsmarkedet, uddannelsesniveau, indkomstniveau og lignende. Socialøkonomiske data om beboerne kobles desuden eksempelvis med kriminalitetsstatistik fra politiet til et samlet billede, der giver området karakter af at være udsat, eller ikke.

En udfordring for arbejdet med udsatte bolig- og byområder er, at problemet kan løses gennem gentrificering, dvs. ved at sørge for fraflytning af de mest udsatte beboere i et område og tilflytning af mennesker, som trækker de samlede statistikker i en positiv retning.

Statistisk set kan gentrificering løse problemet med udsatte områder på områdeniveau, hvis det lykkes. I Danmark er udlejningsaftalen et eksempel på et redskab, som har en positiv virkning, hvor mennesker i arbejde og uddannelse kommer foran i boligkøen til almene boliger i udsatte områder, og et udsat boligområdes sociale profil derved ændres. Ændringer af boligudbuddet i forbindelse med byfornyelse og renovering til større og dyrere lejligheder kan ligeledes have denne effekt. Gentrificering og en mere blandet beboersammensætning kan på længere sigt også bidrage til at løfte den enkelte beboer, fx ved at skolen styrkes med flere ressourcer stærke børn og forældre, og ved at børn og unge får positive rollemodeller. Men det giver ikke umiddelbart den arbejdsløse et job eller mere uddannelse til mennesker med lav uddannelse – hvad enten beboeren bliver boende eller bliver 'skubbet' ud af området til et andet område i byen.. Så selv om gentrificering kan ændre det enkelte områdes status fra udsat til ikke-udsat, løser det ikke de umiddelbart bagvedliggende sociale problemer.

Vi har i Danmark mange års erfaring med sociale indsatser, der skal hjælpe mennesker i gang med uddannelse, ind på arbejdsmarkedet, og ud af kriminalitet. Flere af de indsatser har vist gode resultater. Men det sociale fremskridt har vist sig også at have den konsekvens, at den arbejdsløse, som kommer i job, flytter fra området, og den nye, som flytter ind, er arbejdsløs. Den samlede andel af mennesker uden arbejde er derfor i nogle områder forblevet konstant².

På den baggrund har det hidtil set ud, som om de sociale indsatser kan gøre gavn for den enkelte i et udsat område, men ikke ændre på et områdes grad af udsathed. Og at de fysiske indsatser og andre gentrificerings-tiltag har kunnet ændre et områdes status fra udsat til ikke-udsat, men ikke kunnet ændre noget positivt for den enkelte udsatte beboer på kort sigt.

En succesfuld løsning af problemet med udsatte områder må løse begge problemer. Områdets karakter må ændres fra udsat til attraktivt, velfungerende og ikke-udsat. Og for de socialt udsatte beboere må der ske en mærkbar og målbar forbedring af deres livsbetingelser.

For at kunne gribe fat om denne problematik har vi i denne undersøgelse kigget på såvel området som den enkelte beboer. Målinger af området kaldes "effekter på områdeniveau" og målinger af den enkelte beboer kaldes "effekter på individniveau". På den måde kan vi se, om de forandringer, som kan måles, skyldes gentrificering alene eller om de oprindelige beboere er forblevet i kvarteret, og om der er sket fremskridt for dem.

² Christensen, G., 2013: *Indsatser i udsatte boligområder. Hvad virker, hvorfor og hvordan?*

Hvordan kan undersøgelsens resultater benyttes i Danmark

Evidensundersøgelsen er foretaget som et *review* af 27 effektstudier fra ni forskellige lande. Undersøgelserne ligner hinanden på den måde, at der i 26 af dem er foretaget målinger på en række sociale parametre i et udsat boligområde før og efter en fysisk renovering, mens det sidste studie er kvalitativt, baseret på en række interview og subjektive vurderinger af fagpersoner. Omfanget og karakteren af renoveringerne har været forskellige i de 27 cases, og det samme har de sociale effekter, man har målt. Dette *review* har derfor sorteret og kodet undersøgelserne for indsatser og effekter og læst dem på tværs for at få øje på mulige mønstre.

I alle 27 cases er der tale om områder, der er karakteriseret som socialt udsatte, men der er i praksis tale om områder, hvor de økonomiske, sociale, geografiske, kulturelle og lovgivningsmæssige forhold er forskellige. Betydningen af forskellene redegøres der for i afsnittet *UNDERSØGELSENS METODE OG INDHOLD*.

Resultaterne fra de 27 individuelle undersøgelser er i dette *review* blevet analyseret på tværs, og de tydelige mønstre, som har vist sig, udgør denne undersøgelses konklusioner. Mønstrene viser sig uafhængigt af de store forskelle, der naturligt er i landenes rammebetingelser og bebyggelsernes vilkår og kontekst, dvs. uafhængigt af forhold som økonomi, kulturel betydning, politiske rammer, sociale udfordringer og indsatser, og uafhængigt af de forskelle, der er på boligbebyggelserne og deres forskellige niveau af udsathed.

Denne undersøgelse har ikke afdækket de forskellige rammebetingelser, som de fysiske omdannelser er foregået under. Den er alene en afdækning af og læsning på tværs af de fysiske indsatser, som er benyttet, og de sociale (og økonomiske) effekter, som er opnået. Derfor er det de fysiske indsatser, som undersøgelsen kan drage konklusioner om, og ikke de lovgivningsmæssige, økonomiske og politiske rammer eller de sociale indsatser, som også har betydning for resultaterne.

På den baggrund kan hovedkonklusionerne fra denne undersøgelse godt overføres til en dansk virkelighed. Der er evidens for, at nogle bestemte typer af fysiske indsatser i samspil med sociale indsatser fører til en række sociale effekter, uafhængigt af kontekstmæssige forskelle.

Da *reviewet* undersøger indsatser i udsatte byområder i udlandet, kunne man tænke, at resultaterne ikke kan bruges i Danmark. Man kunne mene, at fordi nogle af de udenlandske udsatte boligområder er i en helt anden byggeteknisk tilstand og af en meget ringere byggeteknisk kvalitet end de danske, giver det ikke mening at sammenligne udsatte byområder i udlandet med tilsvarende områder i Danmark. De konklusioner, som undersøgelsen når frem til, baserer sig imidlertid udelukkende på designprincipper, som er fælles for både de danske og de udenlandske bebyggelser på tværs af deres byggetekniske udformning. Det giver altså mening at overføre undersøgelsens konklusioner til en dansk kontekst på trods af forskellene mellem den byggetekniske standard i Danmark og udlandet.

Der mangler dog andre brudstykker for at opnå et fuldstændigt billede af forholdet mellem indsatser og effekter, som denne undersøgelse ikke giver svar på, nemlig om, hvilke rammebetingelser, der muliggør de fysiske indsatser, og om der er en korrelation mellem bestemte typer af rammebetingelser og bestemte typer af sociale effekter.

Arkitektoniske udfordringer i udsatte danske boligbebyggelser

Hvad arkitekturens betydning angår, følger undersøgelsen her i hælene på en række andre arbejder, som har identificeret, at de fysiske rammer spiller en rolle for de menneskelige og sociale forhold i danske boligbebyggelser, uden dog tidligere at have fundet evidens for det.

Professor Claus Bech-Danielsen fra Statens Byggeforskningsinstitut har gennem de seneste årtier gennemført evalueringer af de fysiske renoveringer, som er foretaget af det almene boligbyggeri.³ I de rapporter, Claus Bech-Danielsen har udgivet, konstaterer han, at renoveringerne alt for ofte igangsættes uden tilstrækkelige forudgående analyser af de rumlige og arkitektoniske forhold, der er helt afgørende for den enkelte og for det sociale liv i bebyggelsen. Renoveringerne tager i stedet udgangspunkt i tekniske analyser, som har redegjort for de byggetekniske uhensigtsmæssigheder. Derfor har renoveringerne primært haft til mål alene at løse de tekniske problemer, og først i senere faser af projektet kommer arkitektoniske forbedringer af eksempelvis boliger og udemiljøer i spil. Denne praksis er en naturlig følge af de rammebetingelser, som Landsbyggefonden er underlagt.

I 2008 udsendte Regeringens Programbestyrelse rapporten *Fra udsat boligområde til hel bydel*⁴ efter at have gennemanalyseret udfordringerne med de udsatte boligområder i Danmark. Programbestyrelsen fandt frem til en række forskellige problemer, som var medvirkende til fremvæksten af udsatte boligområder, og medvirkende til, at boligområderne var vanskelige at gøre socialt velfungerende, når først de var blevet udsatte. Blandt andet identificerede Programbestyrelsen, at byggeriet spillede en uhensigtsmæssig rolle og anbefalede "omdannelse af de monofunktionelle kvarterer og bebyggelser".

(http://www.nyidanmark.dk/bibliotek/publikationer/strategier_politikker/2005/programbestyrelse_strategi_0508/pdf/programbestyrelsens_strategi_mod_ghettoi.pdf)

Samme år udarbejdede Akademisk Arkitektforening bogen *Arkitektur der forandrer*⁵. Bogen rummer en analyse af de fysiske forhold for de udsatte boligområder og nåede frem til, at der på tværs af de udsatte områder var ni typiske udfordringer i arkitekturen, herunder at arkitekturen er uden identitet, at boligområdet mangler hierarki, at bygningerne mangler arkitektonisk bearbejdning og at der er hårde overgange mellem ude og inde. De ni udfordringer blev beskrevet som problemer, fordi de skabte uhensigtsmæssige forhold for det enkelte menneske og for det sociale liv, og fordi de oplevedes som uattraktive for mennesker udefra.

³ Bech-Danielsen, C, 2012: Et arkitektonisk syn på renoveringer af almene boligbebyggelser i Danmark; Bech-Danielsen, C, 2008: Renoveringer af almene bebyggelser 2004-2007; Bech-Danielsen, C, 1997: Smukkere renoveringer: Arkitektonisk kvalitet ved renovering af nyere boligområder.

⁴ Nue-Møller, J. et al., 2008, *Fra udsat boligområde til hel bydel*

⁵ Bjørn, N (red.), 2008: *Arkitektur der forandrer – fra ghetto til velfungerende byområde*

UNDERSØGELSENS METODE OG EMPIRI

Undersøgelses metode

Realistisk evidensstilgang

Projektet baserer sig på den grundforudsætning, at byudvikling er et komplekst genstandsfelt. Skal man måle på resultaterne af byudviklingsindsatser, er det derfor ikke ligetil. Der opstår et spørgsmål om, hvordan det kan fastslås, om de effekter, som eventuelt iagttages og måles, skyldes en bestemt indsats, man aktivt har sat i gang eller nogle af de mange andre faktorer, som altid spiller ind på en bys udvikling?

Det problem blev tydeligt i begyndelsesfasen, hvor projektet stødte på skepsis over for muligheden af at nå frem til evidens udenfor byudvikling. Skepsisen kom fra forskere, som argumenterede ud fra en naturvidenskabelig evidens-forståelse. Indenfor naturvidenskaben er det muligt at isolere sit forskningsobjekt i et laboratorium og kontrollere påvirkningerne, som objektet udsættes for. Dermed kan det med stor nøjagtighed fastslås, hvordan en indsats påvirker et materiale.

Men da byen ikke kan isoleres i en petriskål, fungerer det ikke at bruge naturvidenskabens evidensbegreb og -metode på byudviklings-feltet. Efter rådføring med blandt andre afdelingschef i Socialstyrelsen Steffen Bohni og dekan ved Aalborg Universitet Hanne Katrine Krogstrup, fandt projektet frem til den *realistiske evidens-tilgang*, som er udviklet til netop at kunne håndtere komplekse genstandsfelter som byen. I modsætning til den naturvidenskabelige metode, der tilstræber at isolere forskningsobjektet fra konteksten, fungerer den realistiske evidens-tilgang ud fra en samfundsvidenskabelig videnskabsstilgang, hvor konteksten i stedet drages med ind og gøres til en del af analysen og vurderingen.

Undersøgelsen her er udformet med brug af Ray Pawsons realistiske evidensstilgang og metode, som han beskriver den i bogen *Evidence-based Policy. A Realist Perspective*⁶. Pawsons evidens-tilgang er socialvidenskabelig, og metoden muliggør målinger af forskningsobjekter så komplekse som bolig- og byområder.

Undervejs har undersøgelsen haft dialog med en række forskere fra hhv. Statens Byggeforskningsinstitut (SBI) og fra Kraks Fond, som er blevet bedt om at fungere som projektets kritiske venner. Forskerne har både

⁶ Pawson, R, 2006: *Evidence-Based Policy. A Realist Perspective*

enkeltvis og ved fællesmøder udfordret og kvalificeret undersøgelsens metode og resultater, men ansvaret for resultaterne tilfalder alene Københavns Kommune og Akademisk Arkitektforening.

Fremgangsmåde

Undersøgelsen er et *review* af resultater fra 27 individuelle effektstudier af fysiske indsatser i udsatte boligområder. Studierne er fra ni forskellige lande, fortrinsvis USA og Vesteuropa, foruden enkelte fra Australien og Sydamerika.

Der er anvendt to parallelle researchstrategier for at finde frem til relevante studier. For begge strategier har de primære udvælgelseskriterier været, at effektstudiet skulle indeholde en detaljeret og casebaseret beskrivelse af de fysiske indsatser, som er blevet gennemført, samt før- og eftermålinger af sociale forhold i området.

Videnskabelig litteratursøgning

Den ene researchstrategi er udviklet med hjælp fra Rambøll og bestod af udvikling af en forandringsteori og en søgestrategi. Forandringsteorien er formuleret som hypoteser om sammenhænge mellem det fysiske og det sociale miljø, som er hentet fra Københavns Kommunes målsætninger i arbejdet med udsatte byområder. Det gælder målsætninger, som er formuleret i *Politik for Udsatte Byområder* og i Københavns Kommunes kommuneplanstrategi om bl.a. at løfte de udsatte områder til '*københavnerniveau*'.

Forandringsteorien blev formuleret som en række hypoteser, som projektet herefter skulle undersøge, om der fandtes evidens for. På baggrund af forandringsteorien udvikledes en søgestrategi, og herefter blev gennemført en omfattende søgning i videnskabelige databaser efter artikler, der kunne give input til afklaring af hypoteserne.

I en proces over nogle uger gennemførte *King's College* i London søgninger for projektet i alle relevante internationale forskningsdatabaser. Undervejs blev søgningerne løbende tilrettet og raffineret i forhold til, hvor der viste sig gode hits. På den måde blev søgningerne undervejs mere og mere præcise, og har efter bibliotekarens vurdering været en grundig afsøgning af, hvad der er publiceret om emnet.

Søgningen førte til over 1000 artikler, og efter gennemlæsning af *abstracts* på artiklerne, blev godt 100 udvalgt og hentet hjem til grundig gennemlæsning. Ud af de 100 var der 11, som reelt opfyldte denne undersøgelses udvælgelseskriterier og var effektstudier af udsatte boligområder. For at kunne bidrage til et solidt evidensgrundlag var det et krav til effektstudierne, at de var casebaserede studier med beskrivelser af fysiske indsatser i udsatte områder, samt målinger af sociale effekter.

Udover de 11 caseartikler var der en række af de resterende artikler, der udgjorde relevante perspektivartikler, der på forskellig vis har kvalificeret og understøttet undersøgelsens konklusioner.

Evalueringer af statslige programmer

Den anden researchstrategi har bestået af en systematisk gennemgang af en række omfangsrige udenlandske, statslige og regionale programmer, som har haft til formål at løfte socialt udsatte boligområder. Det drejer sig om *HOPE VI*-programmet i USA, *ANRU*-programmet i Frankrig, *Soziale Stadt*-programmet i Tyskland og *New Deal for Communities*-programmet i Storbritannien.

Gennem *desk research* og ved at tage kontakt til programmerne og til en række forskere og embedsfolk, som har arbejdet med programmerne og deres resultater, har vi fundet frem til en række rapporter, der evaluerer indsatser, kontekst og effekter i de forskellige programmer. De relevante dokumenter, som er fundet vha. denne strategi er først og fremmest evalueringer og rapporter udarbejdet af konsulentfirmaer og forskningsinstitutioner med en politisk og administrativ målgruppe for øje.

Researchen har afsløret store forskelle i måletraditioner mellem de store programmer. Mens de amerikanske programmer er evalueret i grundige studier med høj evidens-værdi, og de tyske også rummer casebaserede studier - men ikke måler på så mange sociale faktorer - viste det sig, at der ikke er gennemført målinger og evalueringer i Frankrig trods *ANRU*-programmets omfattende karakter. De engelske rapporter er samlingsrapporter og ikke casebaserede studier, og egner sig derfor ikke til dette review.

Denne søgestrategi resulterede i 16 casestudier.

Med 11 cases fra den videnskabelige litteratur og 16 cases fra de statslige programmer, nåede det samlede resultat af cases med effektmålinger op på 27, fordelt på undersøgelser fra ni lande.

Analyse og kvalificering

Københavns Kommune og Akademisk Arkitektforening har gennemlæst de 27 effektstudier og kodet dem i softwaresystemet *eppi*, der er udviklet til at håndtere og systematisere reviews. Kodningerne har muliggjort statistiske trækninger og et samlet mønster, der viser, hvor mange og hvilke cases, der har benyttet forskellige typer af fysiske indsatser, og hvilke sociale effekter, der er målt på hvor.

Efter de første trækninger, har fundene været fremlagt for en række forskere, såvel ved et fælles møde som ved en række individuelle møder. Forskerne fra henholdsvis Statens Byggeforskningsinstitut og Kraks Fond har udfordret de første fund og har løbende frem mod denne endelige rapport kommenteret og kvalificeret resultaterne.

Projektet står i gæld til især tre forskere, som har fulgt projektet fra start til slut og fungeret som projektets løbende dialogpartnere og udfordrere. De tre er professor Claus Bech-Danielsen og seniorforsker Lars A. Engberg fra Statens Byggeforskningsinstitut samt seniorforsker Gunvor Christensen, tidligere Kraks Fond, nu SFI.

Gennemgang af empiri

Undersøgelsen bygger på 27 effektstudier fra ni forskellige lande. Knap halvdelen af studierne (13) er fra USA, fem er fra Tyskland, tre fra Storbritannien, mens der er et studie fra hhv. Spanien, Irland, Australien, Holland, Sverige og Columbia. Nedenstående model viser studiernes metodebrug.

	Case	Metode			
		Randomiserede, kontrollerede forsøg	Før- og eftermålinger	Kvalitative studier	Sammenligning med kontrolområder
1	Amsterdam/Bijlmermeer		X		
2	Stockholm/Tensta		X		
3	Dublin/Ballymum			X	
4	Barcelona/Barcelona City centre		X		
5	Medellin/Santo Domingo	X	X		X
6	Sidney		X	X	
7	Liverpool		X		
8	Teesside/South Bank		X	X	
9	Birmingham/Central estates		X		
10	Dortmund/Clarenberg		X		X
11	Ratingen/Ratingen West		X		X
12	Leverkusen/Rheindorf Nord		X		
13	München/Milbertshofen		X		X
14	München/HasenbergI		X	X	X
15	Pittsburg/Manchester		X		
16	Washington DC/Ellen Wilson Dwellings		X	X	
17	Milwaukee/Hill Side Terrace		X		X
18	Richmond		X		X
19	Newport		X	X	X
20	Charlotte/Earle Village		X	X	X
21	Camden/McGuire Gardens		X	X	X
22	San Francisco/Bernal		X	X	X

	Dwellings, Plaza East				
23	Baltimore/Lafayette Homes		X	X	X
24	Louisville/Park Duvalle		X	X	X
25	St. Louis/Murphy Park		X	X	X
26	Atlanta/Techwood, Clark Howell, Centennial Place		X		
27	Seattle/Holly Park		X		X

Oversigt over effektstudiernes metodebrug

I Danmark foreligger der ikke effektmålinger af fysiske indsatser i udsatte områder. Der findes enkelte beboer-tilfredshedsundersøgelser, men den type undersøgelser vurderes ikke som solid evidens og er derfor udeladt.

De 27 effektstudier dækker over en mangfoldighed af fysiske indsatser og sociale effekter. Det er forskelligt, hvor mange og hvilke sociale (og økonomiske) faktorer, der er målt på. Og mens alle effektstudier har målt på i hvert fald nogle faktorer for boligområdet samlet, har kun 13 målt på, om de fysiske indsatser har haft betydning for den enkelte beboer. Forskellen er vigtig, fordi positive resultater på områdeniveau godt kan opnås ved gentrificering, dvs. ved at fraflytte udsatte beboere og indflytte beboere, som på en række sociale parametre trækker statistikkerne op. Men ved også at måle på de oprindelige beboeres udvikling, afsløres det, om resultaterne handler om det ene eller det andet, eller begge dele.

Generelt har de amerikanske effektstudier målt på flest indikatorer.

Hvilke indikatorer er der målt på?

Ud over klassiske sociologiske parametre som *arbejdsløshed*, *uddannelsesniveau*, *sundhed*, *tryghed*, *indkomstniveau*, *andel på overførselsindkomst* og *kriminalitet*, har 11 af de 27 effektstudier foretaget mere komplekse målinger af psykosociale forhold. Det gælder målinger af tillid, livskvalitet og samfundsengagement. De parametre er interessante, fordi de fortæller om den oplevede værdi af et område, hvilket er afgørende for, om et område opleves attraktivt og tiltrækkende.

Set i sammenhæng med, at udsatte boligområder ofte ikke formår at fastholde de mest ressourcestærke eller at tiltrække nye, ressourcestærke, som har mulighed for at vælge bolig frit på boligmarkedet, er det interessante parametre at måle på, fordi de kan afsløre, om de fysiske forandringer har medført en ændring i områdets karakter og oplevede værdi.

De oftest foretagne målinger

Flest effektstudier har på området samlet målt på *arbejdsløshed* (17), *indkomstniveau* (14) og *andel med minoritetsbaggrund* (14).

For de effektstudier, der har målt på effekterne for de oprindelige beboere, er der målt på *arbejdsløshed, uddannelsesniveau, indkomstniveau og tryghed*, foruden en række mere psykosociale forhold som *livskvalitet, tilknytning, stolthed og samfundsenngagement*.

Flest effektstudier har på individniveau målt på *tryghed (7), livskvalitet (6) og indkomstniveau (5)*.

Udover sociale effekter, har en række af effektstudierne også målt på økonomiske og imagemæssige effekter. I 13 af studierne har der været målt på kontrol-boligområder, som ikke har gennemgået fysiske indsatser, og som de sociale effekter er blevet vurderet i forhold til.

Effekter på områdeniveau										Effekter på individniveau																								
Arbejdsløshed	Uddannelsesniveau	Sundhedstilstand	Andel med minoritetsbaggrund	Andel på offentlige ydelser	Indkomstniveau	Kriminalitetsniveau	Tryghedsniveau	Andel af eneforsørgere	Misbrugsproblemer	Overgreb	Tillid	Samfundsenngagement og styrkelse af lokalt sammenhold	Beboerudskiftning	Øget tilfredshed med at bo i området	Beboere oplever højere grad af sammenhæng med omkringliggende	Naboer til bebyggelsen oplever øget sammenhæng	Effekt sammenlignet med kontrolområder	Økonomiske effekter	Området opleves mere attraktivt	Imageforandringer	Arbejdsløshed	Uddannelsesniveau	Sundhedstilstand	Indkomstniveau	Tryghedsniveau	Overgreb	Tillid	Samfundsenngagement	Behov for offentlige ydelser	Livskvalitet	Tilknytning	Stolthed	Tilfredshed med at bo i området	Beboere oplever øget sammenhæng med omkringliggende by
17	6	3	14	9	14	13	11	4	1	3	8	9	1	11	1	2	13	14	13	9	2	2	2	5	7	1	3	1	1	6	2	3	4	1

Den samlede liste over måleparametre. Tallene fortæller, hvor mange undersøgelser, der har målt på det parameter.

Hvilke fysiske indsatser er benyttet?

I de 27 cases er der benyttet mange forskellige typer af fysiske indsatser. I nogle tilfælde er der især sket omfattende boligforbedringer, som ikke er synlige udefra, i andre er der sket omfattende nedrivninger og nybyggeri, ny infrastruktur og nye funktioner.

De mest benyttede fysiske indsatser er *øget herlighedsværdi (18), nedrivning (18), nybyggeri (17), programmering (16) og etablering af nye funktioner (16)*. Den samlede opgørelse over fysiske indsatser ses herunder.

Fysiske indsatser	
Nedbrydning af skala	12
Ændring af bystruktur	15
Etablering af nye funktioner	16
Forbedring af offentlig transport	3
Ændring af zoner	11
Programmering	16
Nedrivning	18
Nybyggeri	17
Øget herlighedsværdi	18
Kriminalpræventive indsatser	13
Uspecificeret område- eller byfornyelse	1
Renovering af eksisterende byggeri	12
Nedbrydning af fysiske barrierer	1
Boligindsatser	7

Hvad de fysiske indsatser konkret indebærer, forklares og illustreres i næste afsnit.

Øvrige indsatser

I alle 27 cases er der udover fysiske indsatser foretaget sociale indsatser. Og i nogle tilfælde desuden foretaget økonomiske eller andre strategiske indsatser. Det ligger udenfor denne undersøgelse at beskrive de sociale indsatser, og de er i mange tilfælde ikke beskrevet i undersøgelseserne. Men det giver et perspektiv til forståelsen at kende til, hvilke typer af økonomisk-strategiske indsatser, der er benyttet.

I 12 cases har der været en bevidst og formuleret intension om at skabe *gentrificering*. Der er målt gentrificering i hele 16 cases, men i de 12 af dem er gentrificeringen sket kontrolleret og aktivt, mens de sidste fire er en ukontrolleret effekt styret alene af markedet.

I 16 tilfælde har der været en formuleret og bevidst strategi om at skabe et større socialt mix, forstået som forskellige indkomstgrupper. Strategien følger en formodning om, at det skaber mere velfungerende byområder at have en blandet beboersammensætning. Der foreligger ifølge forsker Gunvor Christensen ikke for nuværende evidens for, at social mix virker og medfører et løft af de udsatte beboere, men det forbliver en aktiv strategi mange steder.

Den samme ambition - men på det etniske område - ligger bag de to cases, som har haft en formuleret strategi om at opnå mere etnisk blandede kvarterer.

I 17 af de 27 cases har der været en formuleret strategi om at skabe blandede ejerformer.

Socio-økonomiske indsatser	
Ændring af ejerforhold	17
Mindre social anvisning	8
Social mix strategi	16
Etnisk mix strategi	2
opgradering af områdets økonomiske status	10
Bedre adgang til services	11
Gentrificering	12

RESULTATER

I det følgende gennemgås resultaterne af den undersøgelse, som Københavns Kommune og Akademisk Arkitektforening har foretaget af de 27 effektstudier.

Evidens for sociale effekter af fysiske indsatser

Undersøgelsen viser samlet set et meget tydeligt billede af positive sociale effekter efter fysiske renoveringer af udsatte boligområder. Langt de fleste målinger viser positive effekter på en lang række parametre som arbejdsløshed, indkomstniveau, kriminalitet, tillid og sammenhængskraft.

land	by	Effekter på områdeniveau												Effekter på individniveau																	
		Arbejdsløshed	Uddannelsesniveau	Sundhedstilstand	Andel på offentlige ydelser	Indkomstniveau	Kriminalitetsniveau	Tryghedsniveau	Misbrugsproblemer	Overgreb	Tillid	Samfundsengagement og styrkelse af lokalt sammenhold	Tilfredshed med at bo i området	Beboere oplever højere grad af sammenhæng med omkringliggende	Naboer til bebyggelsen oplever øget sammenhæng	Arbejdsløshed	Uddannelsesniveau	Sundhedstilstand	Indkomstniveau	Tryghedsniveau	Misbrugsproblemer	Overgreb	Tillid	Samfundsengagement	Behov for offentlige ydelser	Livskvalitet	Tilknytning	Stolthed	Tilfredshed med at bo i området	Beboere oplever øget sammenhæng med omkringliggende by	
Holland	Amsterdam																														
Sverige	Stockholm																														
Irland	Dublin																														
Spanien	Barcelona																														
Colombia	Medellin																														
Australien	Sydney																														
Storbritannien	Liverpool																														
Storbritannien	Teesside																														
Storbritannien	Birmingham																														
Tyskland	Dortmund																														
Tyskland	Ratingen																														
Tyskland	Leverkusen																														
Tyskland	München																														
Tyskland	München																														
USA	Pittsburg																														
USA	Washington DC																														
USA	Milwaukee																														
USA	Richmond																														
USA	Newport																														
USA	Charelotte																														
USA	Camden																														
USA	San Francisco																														
USA	Baltimore																														
USA	Louisville																														
USA	St. Louis																														
USA	Atlanta																														
USA	Seattle																														

■ positiv udvikling
■ negativ udvikling
■ ingen udvikling

Det altovervejende grønne billede viser, at der er målt overvejende positive resultater i de 27 effektstudier. Øverst er opdelt i effekter målt på områdeniveau og effekter målt på individniveau for de oprindelige beboere.

Sammenligning med områder, hvor der ikke er gennemført fysiske indsatser

I knap halvdelen af de 27 effektstudier - i 13 tilfælde - er der foretaget sammenlignende målinger med boligområder, hvor der ikke er gennemført fysiske indsatser. I alle 13 cases er effektmålingerne bedre i de cases, hvor der er gennemført fysiske forandringer, end i kontrolområderne. De 13 cases udgør de stærkeste ud fra en evidensmæssig betragtning, fordi der her er screenet for den potentielle kritik, at de sociale effekter skyldes generelle samfundsmæssige udviklingstendenser. Ved at have kontrolområder at sammenligne med, bliver det entydigt klart, at indsatserne har gjort en forskel.

De 13 cases fortæller altså med stor tydelighed, at der er evidens for, at der er sociale effekter at opnå med fysiske indsatser i kombination med sociale indsatser.

land	by	
		Effekt sammenlignet med kontrolområder
Holland	Amsterdam	
Sverige	Stockholm	
Irland	Dublin	
Spanien	Barcelona	
Colombia	Medellin	
Australien	Sydney	
Storbritannien	Liverpool	
Storbritannien	Teesside	
Storbritannien	Birmingham	
Tyskland	Dortmund	
Tyskland	Ratingen	
Tyskland	Leverkusen	
Tyskland	München	
Tyskland	München	
USA	Pittsburg	
USA	Washington DC	
USA	Milwaukee	
USA	Richmond	
USA	Newport	
USA	Charelotte	
USA	Camden	
USA	San Francisco	
USA	Baltimore	
USA	Louisville	
USA	St. Louis	
USA	Atlanta	
USA	Seattle	

I 13 af de 27 effektstudier har der været kontrolområder, som der er gennemført målinger i. Kontrolområderne har ikke gennemgået en fysisk forandring. I alle 13 cases har de områder, hvor der er foretaget fysiske forandringer, udviklet sig socialt mere positivt end kontrolområdet.

Opsummering

Det samlede billede er, at der er evidens for en meget klar sammenhæng mellem strukturelle fysiske indsatser og en lang række sociale og økonomiske effekter. Strukturelle fysiske forandringer fører til positive forandringer på en lang række parametre for området samlet og for de oprindelige beboere. Desuden fører strukturelle, fysiske forandringer til imageforandring og til økonomisk værdistigning.

'Minoritetsbaggrund' og positive sociale forandringer

14 af de 27 undersøgelser har foretaget effektmålinger af, hvor stor en andel af beboerne i området, der har minoritetsbaggrund, forstået som anden etnisk eller kulturel baggrund end flertallet i landet. Målingerne er hhv tyske og amerikanske. De politiske målsætninger har været, at de udsatte områder skulle have færre med minoritetsbaggrund efter de fysiske omdannelser end før. Minoritetsbaggrund blev derfor et parameter for social udsathed på linje med arbejdsløshed, lav indtægt, lavt uddannelsesniveau, ringe sundhed osv.

Men kun i et enkelt af de 14 tilfælde, hvor der er målt på andelen af beboere med minoritetsbaggrund, er andelen blevet mindre. I hele seks tilfælde er andelen blevet højere, og i syv er andelen den samme som før de fysiske forandringer. Man kan derfor konkludere, at indsatserne har slået fejl i den forstand, at de ikke har nedbragt andelen af beboere med minoritetsbaggrund.

land	by	Effekter på områdeniveau											Samfundsengagement og styrkelse af lokalt sammenhold		
		Arbejdsløshed	Uddannelsesniveau	Sundhedstilstand	Andel med minoritetsbaggrund	Andel på offentlige ydelser	Indkomstniveau	Kriminalitetsniveau	Tryghedsniveau	Misbrugsproblemer	Overgreb	Tillid			
Tyskland	Dortmund														
Tyskland	Ratingen														
Tyskland	Leverkusen														
Tyskland	München														
Tyskland	München														
USA	Washington DC														
USA	Milwaukee														
USA	Newport														
USA	Charelotte														
USA	Camden														
USA	San Francisco														
USA	Baltimore														
USA	Louisville														
USA	St. Louis														

Målingerne på "andel af beboere med minoritetsbaggrund" slår negativt ud i effektmålingerne som kontrast til en række andre parametre på området samlet. Det gælder især de amerikanske målinger, mens de tyske ikke på samme måde er entydige.

Sammenholdes effektmålingen på andelen af beboere med minoritetsbaggrund med målinger på en række andre parametre, dukker imidlertid en anden historie frem.

I de amerikanske cases, er der sket fald i arbejdsløshed, en stigning i indkomstniveau, et fald i kriminalitet, en stigning i tryghed, en stigning i tillid og en stigning i samfundsengagement. At der ikke er sket et fald i andelen af beboere med minoritetsbaggrund må derfor siges at være irrelevant, hvis målsætningen er at løfte området socialt. Det er opnået samtidig med, at andelen af beboere med minoritetsbaggrund ikke er blevet mindre.

Set på tværs af parametre har vi altså en række tilfælde, hvor der er sket sociale fremskridt på en lang række parametre, uanset at der er flere beboere - eller lige så mange som tidligere - med minoritetsbaggrund. Man kan derfor sige, at hvis beboerne med minoritetsbaggrund har job, uddannelse, god indkomst, er engagerede i samfundet, etc., er de ikke at betragte som socialt udsatte. Man kan sige, at beboernes kulturelle og etniske baggrund ikke er afgørende for, om et område kan ændres fra socialt udsat til socialt balanceret.

De tyske cases rummer en anden fortælling end de amerikanske. Her er der ikke sket en positiv social udvikling af området. De tyske cases er alle ikke-strukturelle omdannelser, mens de amerikanske alle er strukturelle. Forskellen støtter op om undersøgelsens hovedkonklusion om, at hvis der gennemføres strukturelle fysiske forandringer, opnås sociale gevinster, og det gælder uanset andelen af beboere med minoritetsbaggrund.

Fordi undersøgelsen viser evidens for, at '*minoritetsbaggrund*' ikke har en betydning for, om et område kan forandres fra socialt udsat til socialt balanceret, er de målinger udeladt i de øvrige skemaer.

Samlede konklusioner og anbefalinger

Undersøgelsen viser, at fysiske indsatser i udsatte byområder i samspil med sociale indsatser har sociale effekter for såvel den enkelte beboer som for området som helhed. Undersøgelsen viser også, at de sociale effekter afhænger af typen af fysiske indsatser.

På tværs af nationale og regionale forskelle, kulturelle forskelle og forskelle i rammebetingelser mellem de 27 studier, viser det samlede *review* nogle klare mønstre, som kan formuleres i følgende fire hovedkonklusioner.

Der findes evidens for, at:

1. **fysiske indsatser i samspil med sociale indsatser medfører sociale effekter for den enkelte beboer såvel som for boligområdet**
2. **det er af afgørende betydning for de sociale effekter, hvilke typer af fysiske indsatser, der benyttes. På tværs af de 27 effektstudier viser sig en tydelig forskel mellem de bebyggelser, hvor der foretages *strukturelle* forandringer, og de hvor de fysiske indsatser er af *ikke-strukturel* karakter**
3. ***ikke-strukturelle* fysiske forandringer i samspil med sociale indsatser fører til øget livskvalitet, øget tryghed og øget tilfredshed med at bo i området for de oprindelige beboere, men ændrer ikke områdets karakter af social udsathed**
4. ***strukturelle* fysiske forandringer i samspil med sociale indsatser forandrer et udsat område socialt ved at medføre positive effekter for arbejdsløsheden, uddannelsesniveaue, indkomstniveauet, kriminaliteten, andelen af beboere på overførselsindkomst, tryghed, tillid, samfundsengagement og øget tilfredshed med at bo i området, samt løfter de oprindelige beboeres indtægtsniveau, tryghed, tillid, stolthed og livskvalitet og medfører en imageforbedring**

På baggrund af undersøgelsens fund formuleres en række anbefalinger til det videre arbejde med udsatte bolig- og byområder.

⇒ På baggrund af undersøgelsen kan det anbefales at benytte *strukturelle* fysiske indsatser i de bebyggelser, som er *strukturelt* udfordret. Hvorvidt en bebyggelse lider under *strukturelle* udfordringer kan fastslås ved at analysere de designprincipper, der ligger bag den konkrete bebyggelse samt hvordan disse fremmer og hæmmer funktion, adfærd og identitet.

Sociale forandringer og beboere med minoritetsbaggrund

Udover de fire hovedkonklusioner, når undersøgelsen frem til en konklusion om den indikator, som nogle steder benyttes til at vurdere et områdes grad af social udsathed, nærmere bestemt indikatoren '*andel med minoritetsbaggrund*'.

Undersøgelsen viser et tydeligt mønster, hvor indikatoren slår anderledes ud end de øvrige indikatorer. Effektmålingerne viser fremgang inden for parametre som indkomstniveau, uddannelsesniveau, arbejdsløshed osv., *samtidigt med at* der ikke er blevet færre beboere med minoritetsbaggrund.

Set i det samlede billede af social fremgang for områderne, kan man konstatere, at selv om der generelt er korrelation mellem andelen af beboere med minoritetsbaggrund og et områdes karakter af social udsathed, kan et område opnå positive sociale forandringer, uden at der ændres på andelen af beboere med minoritetsbaggrund. Dermed viser sig en femte konklusion:

social forandring af et udsat område kan opnås uden at ændre andelen af mennesker med minoritetsbaggrund

⇒ På baggrund af undersøgelsen kan "andelen af beboere med minoritetsbaggrund" udfordres som et mål for social forandring af et udsat område.

Sådan forstås sammenhængene mellem fysiske indsatser og udsatte byområder

Denne undersøgelse har haft til formål at undersøge, om der kan findes en evidensbaseret sammenhæng mellem fysiske indsatser og sociale effekter i udsatte byområder, og hvilke sammenhænge, der i givet fald findes evidens for. Undersøgelsen har ikke undersøgt, *hvorfor* fysiske indsatser påvirker sociale parametre.

Tidligere forskning kan dog inddrages til at besvare dele af det spørgsmål og belyse, hvordan det fysiske miljø er med til at forme den sociale virkelighed. Eksempelvis er der fundet klare sammenhænge mellem udformningen af det fysiske miljø og menneskets oplevelse af livskvalitet, om adgangen til grønne områders betydning for den mentale sundhed, og om boligområdets isolerede karakters betydning for arbejdsløses muligheder for at komme i job.

På et generelt niveau viser forskning, at det fysiske miljø giver mennesket kognitiv stimulans, kropslige sanseoplevelser og følelsesmæssige oplevelser, som kan påvirke os positivt eller negativt og være udslagsgivende for vores sociale adfærd og kontakt med andre mennesker i lokalmiljøet. Og så bliver det pludselig synligt, at arkitektur kan have betydning for både livskvaliteten, for et kvarters sociale sammenhængskraft og for den enkeltes deltagelse i lokalmiljøet og i samfundet.

Det har dog ligget uden for denne undersøgelse at undersøge de mere præcise og komplekst-kausale forklaringer på, hvordan specifikke fysiske forandringer af de udsatte boligområder har ført til de resultater, som de 27 effektstudier viser. De entydige resultater om, at der er en række sammenhænge, kalder dog i høj grad på nye undersøgelser, som går dybere ned i en forståelse af de komplekse forhold, som ligger under de forbindelser, der er registreret i denne undersøgelse af sammenhænge mellem fysiske forandringer og sociale effekter.

⇒ På baggrund af undersøgelsen kan det anbefales, at der gennemføres yderligere undersøgelser, som detaljeret kortlægger de fysiske tiltag, som er benyttet i en række af de cases, hvor der er evidens for sociale forandringer, for på den baggrund at blive mere præcis i socialt bæredygtige designprincipper.

HVORDAN KAN UNDERSØGELSENS RESULTATER OVERFØRES TIL DANMARK?

Denne undersøgelse bidrager med viden, som efterspørges i en dansk kontekst. Af kommuner, af de almene boligorganisationer, der bokser med sociale udfordringer, samt af planlæggere af nye boligbebyggelser og boligområder, så de fremtidssikres mod social udsathed. Men hvordan kan resultaterne, som baserer sig på undersøgelser fra udlandet, bruges i en dansk virkelighed?

Udenlandske erfaringers gyldighed i Danmark

Det er typisk sådan, at de udsatte områder i andre lande som fx USA er i en helt anden byggeteknisk tilstand og af en meget ringere byggeteknisk kvalitet end de danske. Dermed kan man spørge, om det giver mening at sammenligne udsatte byområder i USA og andre lande med udsatte områder i Danmark.

Men bebyggelsernes forskellige stand er ikke et forhold, som forventes at have nogen betydning for denne undersøgelses konklusioner eller betydning for, om konklusionerne kan overføres til en dansk virkelighed. Konklusionerne retter sig imod bebyggelsernes fysiske designprincipper, dvs den arkitektoniske logik – og ikke byggeriernes stand. Konklusionerne viser netop – på tværs af nationale, økonomiske og politiske forskelle – at det er nogle bestemte by- og bygningsstrukturelle forhold, nogle bestemte arkitektoniske logikker, som er afgørende. Det har ikke at gøre med stil eller med stand, men med rumligt-strukturelle logikker. Derfor må det forventes, at de danske udsatte bebyggelser, som baserer sig på lignende arkitektoniske logikker kan opnå lignende sociale effekter.

Det giver altså mening at overføre undersøgelsen konklusioner til en dansk kontekst på trods af forskellene mellem den byggetekniske standard i Danmark og USA, da vi er fælles om de designprincipper, som bebyggelserne er udformet på baggrund af.

Et andet spørgsmål omhandler problemet med at samle resultater fra 27 cases, hvor omfanget og karakteren af renoveringer har været forskellige. Fælles for de 27 cases er, at der er tale om områder, der er karakteriseret som socialt udsatte. Men i praksis er der tale om store forskelle i de økonomiske, sociale, geografiske, kulturelle og lovgivningsmæssige forhold. Det væsentlige her er, at mønstrene i sammenhænge mellem fysiske indsatser og sociale effekter viser sig uafhængigt af de kontekstmæssige forskelle.

De arkitektoniske pointer kan derfor lægges til grund for danske bebyggelser også.

⇒ På baggrund af undersøgelsen kan det anbefales at benytte strukturelle fysiske omdannelser (se "illustreret ordforklaring" i Appendix), hvis målet er at opnå en social forandring af et udsat boligområde.

Rammebetingelsernes betydning

Denne undersøgelse har afdækket de fysiske indsatser og de sociale effekter, men har ikke afdækket de forskellige rammebetingelser, som de fysiske omdannelser er foregået under. Derfor er det de fysiske indsatser, som undersøgelsen kan drage konklusioner om, og ikke de lovgivningsmæssige, økonomiske og politiske rammer eller de sociale indsatser, som er medvirkende til at opnå resultaterne.

På den baggrund kan de fem hovedkonklusioner fra denne undersøgelse godt overføres til en dansk virkelighed. Men der mangler andre brudstykker af det samlede billede, nemlig indsigt i, hvilke rammebetingelser der muliggør de bedst mulige sociale effekter af de fysiske indsatser.

⇒ På baggrund af undersøgelsen kan det anbefales at undersøge rammebetingelsernes betydning i en række af de cases, hvor der er evidens for sociale effekter af fysiske forandringer.

Gentrificering

Det er en fortælling inden for feltet byudvikling, at fysisk opgradering af et udsat byområde kun kommer middelklassen til gavn, som rykker ind i de opgraderede områder efter en renovering og skubber de fattigste og svageste ud. Men denne undersøgelse finder evidens for, at *strukturelle fysiske indsatser* også skaber en indtægtsforøgelse og andre positive forandringer for de oprindelige beboere.

I flere af casene har det været et aktivt mål at opnå delvis gentrificering ved at styre, hvem der flyttede til området. Man har eksempelvis inddelt kvoter for forskellige indtægtsgrupper for at kunne opfylde et mål om at opnå et socialt blandet kvarter og bevare boliger for de fattigste.

Der er dog forskning, som sætter spørgsmålstegn ved, om socialt blandede kvarterer giver de resultater i form af velfungerende byområder, som man ønsker at opnå. Herhjemme sætter forsker Gunvor Christensen blandt andet spørgsmålstegn ved, om det giver sociale resultater for de mest ressourcetsvage at dele kvarter med beboere med højere indtægt uddannelse. Omvendt viser andre analyser, at en blandet beboersammensætning styrker de svageste, fx ved at skolen styrkes med flere ressourcestærke børn og forældre, og ved at børn og unge får positive rollemodeller.

⇒ Det kan anbefales at undersøge nærmere, om og hvordan en blandet beboersammensætning kan anvendes som strategi til at løfte udsatte områder.

APPENDIX

A. FORFORSTÅELSE

Hvad har arkitektur med sociale udfordringer at gøre?

Arkitektur og menneske

Arkitektur og sociale systemer

Arkitekturens betydning for arbejdsløshed

B. ILLUSTRERET ORDFORKLARING

Karakteren af omdannelser

Modernistisk byplanlægning

Ikke-strukturelle fysiske indsatser

Strukturelle fysiske indsatser

Fysiske indsatser

Nedbrydning af skala

Ændring af bystruktur

Etablering af nye funktioner

Ændring af zoner

Programmering

Nedrivning

Nybyggeri

Herlighedsværdi

Kriminalpræventive indsatser

Renovering af eksisterende byggeri

Nedbrydning af fysiske barrierer

Boligindsatser

C. LITTERATURLISTE

A. FORFORSTÅELSE

Hvad har arkitektur med sociale udfordringer at gøre?

Denne undersøgelse står på en grundlæggende antagelse om, at det fysiske miljø - arkitektur og byplanlægning - har indflydelse på menneskers sociale vilkår og livskvalitet. Det kan synes som noget af en påstand. Det kan være svært at se en sammenhæng mellem det fysiske miljøes udformning og eksempelvis arbejdsløshed, uddannelsesniveau, kriminalitet og sundhed.

Dette afsnit, *Forforståelse*, redegør for den forståelse for det fysiske miljø, som denne undersøgelses resultater hviler på. Afsnittet beskriver, hvordan det fysiske miljøes udformning har en indflydelse for det enkelte menneskes livsmuligheder såvel som for det sociale livs betingelser.

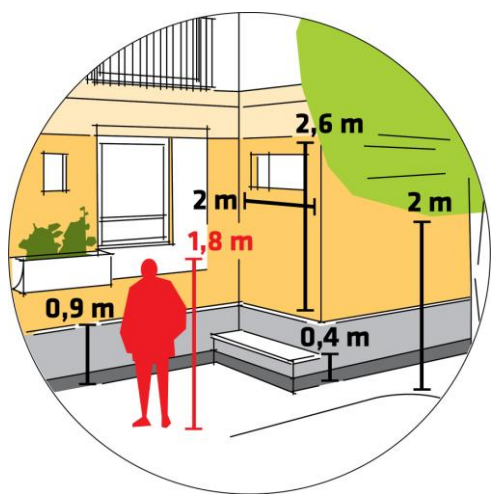
Kriminalitetsforebyggelse og tryghed er det felt, hvor der foreligger flest undersøgelser om sammenhænge mellem det fysiske miljø og det sociale miljø. CPTED eller Crime Prevention Through Environmental Design (kriminalitetsforebyggelse gennem miljø-design) har udviklet principper for arkitektonisk og byplanmæssig design, som nedsætter kriminalitet og øger tryghed. Principperne handler bl.a. om at skabe naturlige overvågning ved at designe arealerne til ophold for beboere og gøre arealerne overskuelige. Det Kriminalpræventive Råd (DKR) vurderer, at naturlig overvågning ofte skaber bedre resultater end overvågningskameraer, og kan virke både kriminalpræventivt og tryghedsfremmende. DKR skriver, at overvågningskameraer kan give større oplevelse af tryghed for nogen, men større oplevelse af utryghed for andre, der oplever kameraerne som udtryk for, at der er fare på færde.⁷

⁷ Det Kriminalpræventive Råd, 2010: *Et vågent øje*

Arkitektur og menneske

Mennesker er ikke ens. Hvordan det fysiske miljø påvirker os, afhænger af mange ting. Noget i oplevelsen dannes af vores personlige erfaringer eller sindsstemning, noget af vores kulturelle identitet, noget af den geografi og det klima, som vi er opvokset i og bor i. Som mennesker er vi forskellige, og vi indtager og afkoder ethvert sted med vores individuelle bagage.

Men der er nogle niveauer, hvor vi alligevel deler forudsætninger og deler måder at opleve og afkode steder på. Vi har nogenlunde samme størrelse (set i relation til myrer og blåvaler). Vi bevæger os rundt i verden til fods eller på hjul i tempi, som holder sig nogenlunde inden for samme spektrum. Og vi indoptager verden gennem et sanseapparat, som har en vis geografisk udstrækning og en række primærfunktioner ud over de æstetiske muligheder. Syn og høresans har en vis rækkevidde, det samme har lugtesansen og følesansen; dvs vores orientering sker gennem sansning og afkodning af sansepåvirkninger.

Menneskekroppens størrelse har betydning for oplevelsen af vores fysiske omgivelser. Arkitektur i menneskelig skala, dvs. med mål og størrelser, som korresponderer med kroppens størrelse, er nem at indtage og føle sig forbundet med.

A: stor skala i bygning og uderum

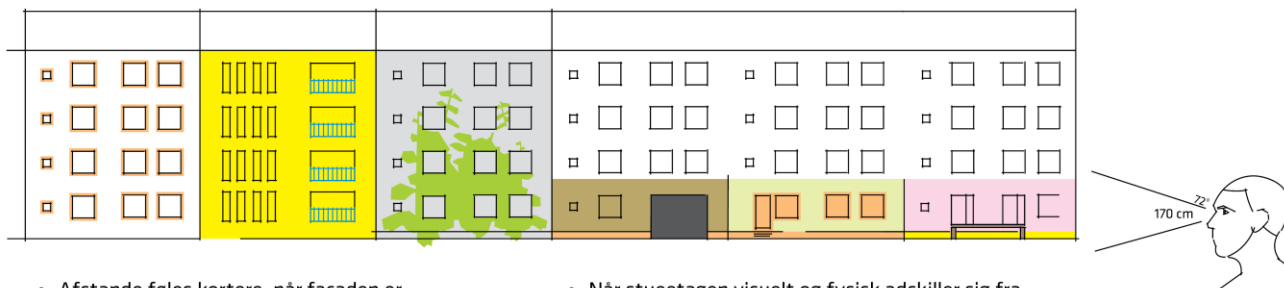

B: menneskelig skala i bygning og uderum

Arkitekt Jan Gehl⁸ og andres forskning har vist, at menneskelig skala i bygninger og uderum inviterer mennesker til ophold og kontakt, mens for stor skala kan medføre oplevelse af fremmedgjorthed og gøre det vanskeligt at benytte et område. Den store åbne græsplæne er ofte tænkt som et frit areal, der giver mennesket mulighed for at gøre, hvad det vil. Men i praksis opleves åbne græsarealer af mange som utrygge, ubehagelige eller kedelige, eller som steder, hvor de føler sig overvåget.

⁸ Gehl, J, 1971: *Livet mellem husene*; Gehl, J, 2010: *Byer for mennesker*

- Afstande føles kortere, når facaden er vertikalt opdelt. På den måde har man noget at "pejle" efter, og der er hele tiden nye oplevelser, hvilket hjælper med at bedømme afstande.

- Når stueetagen visuelt og fysisk adskiller sig fra bygningen højere oppe, kan bygningerne føles mere menneskelige og tilnærmelige, for det er den del af bygningen vi naturligt ser mest.

Har vi alle sanser intakt, afkoder vi en mængde rumlig information på samme måde. Vi bruger eksempelvis synssansen og høresansen til at bedømme afstande og til at orientere os, finde vej. Lugtesansen og følesansen er også rumlige sanser. Paul Rodaway, som har skrevet bogen *Sensuous Geographies - Body, Sense and Place*⁹, klassificerer følesansen som den vigtigste geografiske sans. Han underbygger sin pointe med, at huden rummer mange millioner receptorer, som altid og hele tiden opfanger information om omgivelserne, uden vi nødvendigvis er bevidste om det. Gennem huden opfanger vi rumlige kvaliteter fra vores omgivelser som kulde og varme, fugtighed og tørhed, lufttryk.

Der er altså et niveau, hvor vi uden vi behøver tænke over det altid og hele tiden sanser vores omgivelser og gennem de sansemæssige informationer afkoder og forstår vores omgivelser. På den måde er de rumlige grundforudsætninger for de fleste mennesker ret ens. Og mange af os kan have en tendens til at hæfte de samme ord på steder: rart, hyggeligt, trygt, spændende, uoverskueligt, desorienterende, utrygt, sjovt, inspirerende, osv.

Arkitektur erkendes med krop og psyke

I 1971 udgav Statens Byggeforskningsinstitut bogen *Bo-miljø*¹⁰, der identificerer otte psykologiske bo-behov. Ud over fysiologiske behov som søvn, mad og hygiejne og sikkerhedsmæssige behov for at undgå skadelige sansepåvirkninger og ulykker, bør en bolig og et boligområde opfylde otte psykologiske bo-behov for mennesker for at være velfungerende, beskrev bogen. En del af de otte behov handler om behov for kontakt - og for isolation. Behov for strukturering, identifikation og æstetik.

SBi-rapporten er forfattet af Ingrid Gehl, psykolog og ægtefælle til arkitekten Jan Gehl, som samme år udgav sin bog, *Livet mellem husene*. Den bog er Jan Gehls første, og heri redegør han for, hvordan den menneskelige krops størrelse og sansninger interagerer med de fysiske omgivelser på måder, som har afgørende betydning for, hvor mennesker færdes og gør ophold. *Livet mellem husene* demonstrerer og forklarer med analyser af de fysiske forhold, hvorfor nogle byrum lokker mennesker til og andre ikke gør, hvorfor nogle kvarterer er levende, og andre forekommer døde.

⁹ Rodaway, P., 1994: *Sensuous Geographies - Body, Sense and Place*

¹⁰ Gehl, I., 1971: *Bo-miljø*

I årtierne siden har Jan Gehl med hold efter hold af arkitektstuderende foretaget observationer og talt mennesker på gader og stræder, pladser og parker, og har på den baggrund indsamlet systematisk empiri, som fortæller en klar historie om, hvordan uderummenes udformning spiller en afgørende rolle for menneskers sociale adfærd.

Tilsammen fortæller Ingrid og Jan Gehls arbejde, at det fysiske miljø påvirker menneskets krop og sanser, psykologiske velbefindende og sociale adfærd. Arkitekten og psykologen har vist, at det fysiske miljø alene ved sin udformning kan invitere mennesker til at gøre ophold, sænke gåtempo, kan anspore mennesker til at falde i snak, eller opnå anden ikke-verbal kontakt. Og de har vist, at det fysiske miljø kan gøre det modsatte - fungere som forhindringer for, at mennesker gør ophold, at mennesker falder i snak.

Hovedpointerne er forbundet til en forståelse af mennesket som et væsen, der gennem sansepåvirkninger påvirkes psykologisk og følelsesmæssigt, og derefter indretter vores adfærd efter oplevelse. Er et sted rart at være? Er det overskueligt? Er det stimulerende? Er det trygt og hyggeligt, eller er det spændende? Er det stille eller larmende? Er der en balance mellem afveksling og harmoni, eller hersker der ensartethed? Er der lette muligheder for at indtage et areal? Er det let at afgøre, om man har lov at opholde sig et sted, eller man er på "nogens" territorium? Alt det er afgørende for, hvordan man bevæger sig og færdes, hvordan man føler sig tilpas, om man får lyst til at gøre ophold, tage kontakt med andre, osv.

Denne undersøgelses forståelse af arkitektur og byplanlægning lægger sig op af en sådan kognitiv og fænomenologisk, dvs krops-erkendelsesmæssig forståelse af de fysiske omgivelser. Det er en forståelse af arkitektur ikke som stil og æstetik men som elementer, der med deres udformning, størrelse, komposition og materialer enten indbyder, inviterer og stimulerer mennesker til ophold, ejerskab eller udfoldelse eller gør det modsatte - med sin udformning reelt forhindrer brug og indtagelse.

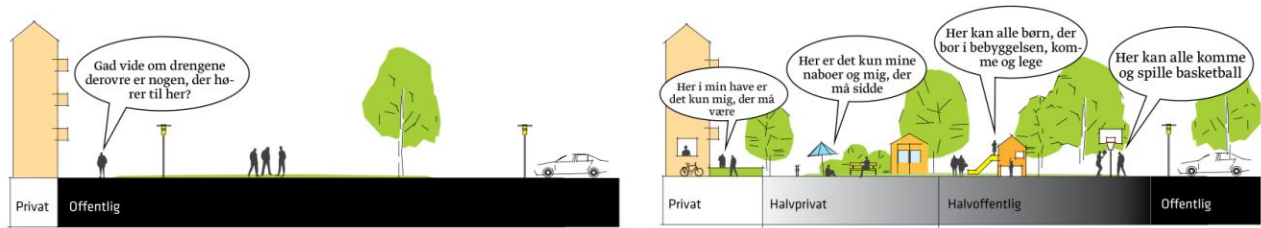
Skal vi nå tættere på, hvad arkitektur og byplanlægning har med social udsathed at gøre, er det den første pointe: Arkitektur er mere end stil, mere end skulpturer for øjet, mere end huse der rummer funktioner. Bygninger og rummene mellem bygningerne tilbyder med deres formmæssige design, komposition og interaktion med andre fysiske elementer og mellemrum mennesket nogle muligheder og fraholder andre.

Arkitektur og sociale systemer

Ud over at præge individets sansemæssige og kognitive oplevelser - og derfor adfærd - har det fysiske miljø også betydning for sociale systemers måder at udspille sig på. Arkitektur og byplanlægning har betydning for sociale muligheder, for relationsdannelse og for fremvækst af komplekse størrelser som sammenhold, fælles identitet og lokalmiljø.

Det hænger sådan sammen, at hvor nogle typer af bygninger og boligområder tilbyder en mangfoldighed af interaktionsmuligheder og social udfoldelse, formelle som uformelle, giver andre kun mulighed for ganske bestemte samværsformer eller - omvendt - fremstår så åbne, at de fleste mennesker slet ikke oplever dem som et potentiale for social interaktion men som en begrænsning af muligheder for social udfoldelse.

Problemet i boligområder er ofte, at udearealerne er allemandsland. Og det som er allemandsland, kan i praksis opleves som ingenmandsland.

Zoning/zonering er et af de arkitektoniske midler, som har stor betydning for, om der opstår en mangfoldig og rig, social infrastruktur. Er der kun private og offentlige arealer, er det vanskeligt for mennesker at opnå kontakt og at mødes om noget. Halvprivate og halvoffentlige zoner giver mennesker muligheder for ophold og aktiviteter i overskuelige og afgrænsede gruppestørrelser. På den måde gradueres adgangen og mulighederne for samvær på en måde, som den enkelte let kan overskue og indgå i.

Arkitektur afhjælper aggression

Et konkret eksempel på, hvordan arkitektur kan have positiv eller negativ betydning for et socialt system og for menneskene i det, kan hentes i Sverige.

I Göteborg besluttedes det i år 2000, at der skulle opføres en ny psykiatrisk afdeling. Den triste baggrund var, at man på den gamle afdeling havde registreret en jævn stigning i aggressive hændelser og deraf en stigning i bæltelæggelser og tvangsinjektioner.

Arkitekterne, som fik opgaven, *White Architects*, satte sig for at undersøge, hvad der fandtes af undersøgelser om sammenhænge mellem psykiatriske patienters velbefindende og fysiske omgivers design. De fandt ud af, at mange forskellige aspekter ved arkitekturen spillede en rolle: Når mange patienter delte stue, var det en faktor, mange oplevede som stressende. Stuerne sammenhæng med fællesarealer havde betydning. Hvordan de var placeret i forhold til køkkener og fællesrum viste sig vigtigt. Og nem adgang til grønne, skønne, mindre og overskuelige uderum viste sig at have en positiv indflydelse. Mulighed for privathed både inde og ude havde betydning. Osv.

Den viden, som arkitekterne fandt, lagde de til grund for designet af den nye afdeling. De tegnede et psykiatrisk hospital med den aktive funktion, at bygningen skulle give positive oplevelser for patienter og behandlere, være trygt og overskueligt samt give den enkelte privathed, råderet og æstetisk kvalitet.

Den nye afdeling åbnede i 2007, og i 2010 blev der gennemført en undersøgelse af forholdene på afdelingen. Undersøgelsen viste, at de fysiske forhold havde betydning for adfærden hos både patienter og personale¹¹. De aggressive udfald var drastisk reduceret: Tvangsindsprøjtninger var faldet med 21%, bæltfikseringer med 44%. På den gamle afdeling fortsatte tvangshændelserne med at stige, så forskellen var meget markant.

Det komplekse sociale system, som et psykiatrisk hospital udgør, og som består af behandlingsgange, hospitalsrutiner, faggruppers forskellige handlemønstre, patienters adfærd og interaktion, relationer mellem ansatte og mellem patienter - og på tværs - samt meget mere, fik med den nye afdeling nogle arkitektoniske

¹¹ From, L & Lundin, S, 2010: *Architecture as Medicine*

rammer, som fordrede og inviterede til en række ændringer i adfærd og handlinger og en række nye logikker i systemet, som igen gav sig udslag i, at der skete markant færre aggressive og voldelige hændelser.

Eksemplet fra Göteborg fortæller, at arkitektur kan have stor social effekt. Ikke alene påvirker arkitekturen sundheden positivt ved at nedsætte stress og uheldsmæssige hændelser, den påvirker livskvaliteten positivt for patienterne og arbejdsmiljøet betragteligt for de ansatte.

Arkitekturens betydning for arbejdsløshed

Med den korte gennemgang af, hvad arkitektur har at gøre med krop, psyke og sociale systemer, burde det være godtgjort, at der er en række kausalsammenhænge mellem det fysiske miljøes udformning og såvel menneskers kropsoplevelser og adfærd som sociale systemers opståen og udbredelse.

Vi benytter sanserne til at orientere os og forstå et sted, og de indtryk, vi opsamler, påvirker os kognitivt, kropsligt og følelsesmæssigt. På den måde er der en klar forbindelse mellem det fysiske miljø og eksempelvis menneskets oplevelse af livskvalitet. Det fysiske miljø præger ikke alene den sociale adfærd, men giver os desuden kognitiv stimulans, kropslige sanseoplevelser og følelsesmæssige oplevelser. Og så bliver det pludselig synligt, at arkitektur kan have betydning for både livskvaliteten, for et kvarters sociale sammenhængskraft og for den enkeltes deltagelse i lokalmiljøet og i samfundet.

Det er imidlertid langt sværere at opstille hypoteser for, hvordan det fysiske miljø indvirker på tungere sociale parametre som arbejdsløshed, uddannelsesniveau og indkomstniveau. Sådanne sammenhænge kan ikke baseres på en enkel, kausallogisk kæde. Et bestemt og konkret design får ikke direkte, alene og entydigt mennesker i arbejde eller skaffer dem en højere indkomst. Det ville være smart, men så enkelt er det ikke.

Det må naturligt forstås som et kompleks af mange faktorer, som forventes at virke i kraft af, med og mod hinanden, som tilsammen udgør et net af forbindelser, der kobler det fysiske miljø med det sociale.

Denne undersøgelse har haft som sit formål at undersøge *om* og til en vis grad *hvordan* fysiske indsatser påvirker sociale parametre i udsatte byområder. Det har ligget uden for undersøgelsens ramme at gennemføre en dybdegående analyse af, *hvordan og hvorfor* det fysiske miljø påvirker sociale forhold. Men undersøgelsens resultater kalder i høj grad på nye undersøgelser, som kan gå dybere ned i en forståelse af, hvordan og hvorfor fysiske indsatser påvirker tunge sociale parametre som arbejdsløshed, uddannelse og indkomstniveau.

B. Illustreret ordforklaring

Da undersøgelsens hovedkonklusion viser, at det har afgørende betydning for de sociale effekter, hvilke fysiske indsatser, der benyttes i et udsat område, er der udarbejdet en illustreret ordforklaring, som forklarer, hvad de arkitektoniske begreber dækker over.

Karakteren af omdannelser

Det er denne undersøgelses hovedkonklusion, at det har afgørende betydning for, hvilke sociale effekter, der kan opnås, om de fysiske indsatser er strukturelle eller ikke-strukturelle.

Strukturel forandring anvendes her som et arkitektonisk begreb, der beskriver fysiske forandringer, der ændrer bebyggelsens arkitektoniske logik. Begrebet forholder sig ikke til byggetekniske forhold men til de designprincipper som bebyggelsen er udarbejdet på baggrund af, og som bestemmer funktion, adfærd og identitet i bebyggelsen. Strukturelle indsatser griber ind i og ændrer på bystrukturene, og på bygningers og uderums former, størrelser og strukturer. Der kan være tale om hele eller delvise nedrivninger, om indførelse af ny infrastruktur, om nybyggeri og om zonerings.

Strukturelle forandringer er ofte synonym med at en type af byplanmæssig logik ændres til en anden type byplan-logik. Det kan være modernistisk/funktionalistisk byplan-struktur som ændres til eksempelvis traditionel bystruktur eller – som det ofte er tilfældet i USA – til en bystruktur udformet efter New Urbanism-designprincipper.

Strukturelle forandringer bliver ofte opfattet som en ændring af den arkitektoniske stil eller ”smag”. Dette er imidlertid en misforståelse. Strukturelle forandringer forholder sig til, hvordan en bebyggelse fremmer eller hæmmer funktioner, adfærd og identitet.

Ikke-strukturelle indsatser renoverer det bestående miljø. Her er eksempelvis gennemført opgraderinger af boliger, facader, tage og uderum. Det fysiske miljø er blevet repareret og ofte forskønnet, men er som formmæssige elementer og bebyggelsesstrukturer forblevet de samme som før indsatserne. Her er de fysiske indsatser tekniske og/eller forskønnende.

De tre nedenstående tegninger viser forskellen mellem de to typer af indsatser. Tegning 1 er et før-billede af et modernistisk byområde, som ligger omgivet af tre andre bytyper: parcelhuskvarteret øverst, karrebyen til højre og middelalderbyen nederst.

Modernistisk byplanlægning

Ud af de 27 udsatte boligområder, som udgør de fysiske cases bag denne undersøgelse, er de 20 opført efter modernistiske byplanlægningsprincipper.

Modernistisk byplanlægning blev udviklet af arkitekter i begyndelsen af det 20. århundrede som et bud på en bytype, der skulle svare på den ny tids udfordringer med tilslummede bymidter, ringe arbejderboliger, industriforening, biltrafik og larm.

Løsningen blev en radikalt ny bytype, der skilte funktioner ad og rationelt udlagde de forskellige dele af byen i hver sit område: Arbejdspladser, boliger, handel og trafik fik tildelt hver sine områder for at give mennesker mest mulig fred og ro omkring boligerne. Grønne friarealer skulle udlægges til fri afbenyttelse, og alle boliger skulle have lige adgang til lys og luft.

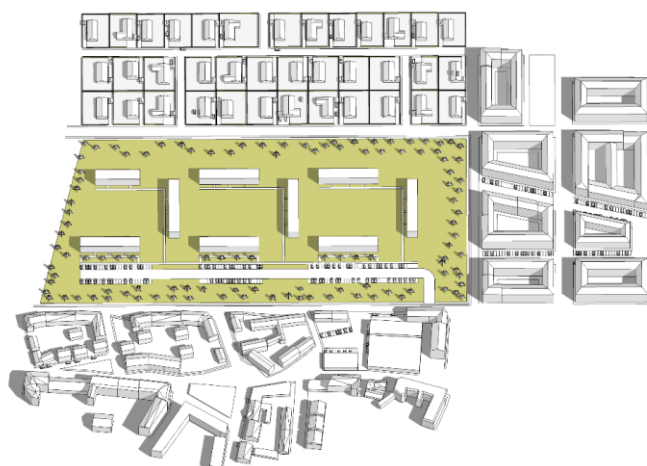
Ensartethed var vigtigt, for ensartethed blev opfattet som lighed.

Den modernistiske bytype var radikal, fordi den adskilte byens liv og funktioner fra bostedet. Ideen var, at boligerne blev et sted for fredelig rekreation, hvor mennesker kunne slappe af. Trafikveje skulle holdes på afstand, og parkering måtte gerne ske på centrale parkeringspladser i stedet for ved boligerne.

Med fremvæksten af den industrialiserede byggeteknik blev udviklet der modulbyggeri, hvor boliger kunne stakkes med en kran. Efterkrigstiden var karakteriseret af stor boligmangel, og den såkaldte "kransporsarkitektur" var en effektiv måde at imødekomme behovet for at få skabt store mængder boliger på kort tid. Den måde at opføre boliger på passede optimalt med de modernistiske byplanprincipper, hvor det vigtige var at skabe ensartede boliger og placere dem i forhold til lys og luft i stedet for til gadenettet.

Den schweiziske arkitekt Le Corbusier var den centrale ophavsmand til den modernistiske byplanlægning. Allerede i 1920'erne udgav han bøger med forslag til, hvordan den moderne by burde opføres, og han blev berømt og berygtet for sin Plan Voisin, et forslag om at rive Paris' bymidte ned og erstatte den med 60 etagers x-formede boligblokke. Senere udviklede han sine ideer videre og bragte dem med til sammenslutningen af arkitekter, der mødtes til kongresser for moderne arkitektur. På kongressen i 1933 udfærdigede deltagerne med Le Corbusier ved roret et charter, som blev den modernistiske byplanlægnings manifest, kendt som Athen-chartret.

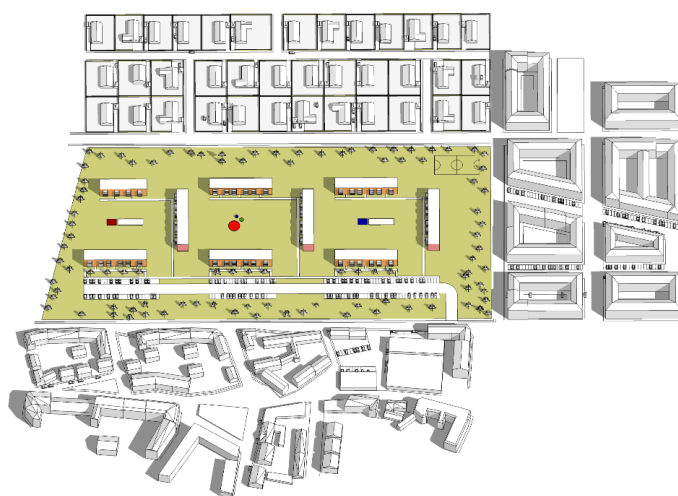
Efter anden verdenskrig, hvor boligmanglen var stor i Europa, blev den modernistiske byplan-model hurtigt udbredt. Det var en måde at planlægge og udbygge byerne på, som var enkel og billig at implementere, og som Le Corbusier og CIAM-arkitekterne havde givet en social underbygning. Som byplanmodel var den udviklet til at give mennesker gode boliger og gode vilkår. Desværre viste det sig efter nogle årtier, at boligområderne, der blev opført efter de modernistiske principper, rummede en række uhensigtsmæssigheder i forhold til at komme til at fungere optimalt for mennesker. Blandt andet gav det kedelige, inaktive og monotone boområder, når alle funktioner og al trafik var fjernet fra boligblokkene. Og den åbne struktur, som gav alle boliger lys og luft havde den uheldige bivirkning, at der manglede halvprivate, trygge zoner for mindre fællesskaber, som eksempelvis gårdrummet i en boligkarré.

Tegning 1: FØR. En modeltegning over et modernistisk boligområde, omgivet af tre forskellige bytyper - parcelhuskvarter mod nord, karréby mod øst og middelalderby mod syd. Det modernistiske boligområde er kendetegnet ved fritliggende boligblokke (eller punkthuse), der typisk kun har åbninger i den ene side, centrale parkeringsarealer, manglende gennemgående veje, store, ensartede udearealer, monotypologi (ensartet arkitektur) og monofunktionalitet (kun boliger). Hvis det modernistiske boligområde rummer andre funktioner end boliger - eksempelvis butikker eller institutioner - ligger disse typisk i bygninger for sig selv, ikke integreret i bygninger med boliger. Den modernistiske byplanlogik er at skille ad og opdele. Som byplan rummer det modernistiske område ikke noget hierarki. Alle boliger er lige meget værd og derfor udformes området, så der ikke er noget centrum og ikke nogen periferi.

Ikke-strukturelle fysiske indsatser

På tegning 2 er det modernistiske byområde renoveret. Bygningernes og byplanens struktur er bevaret. Der er ikke ændret på bygningernes form, skala eller placering. Ligesom overgangen mellem bygning og uderum, uderummene selv samt veje alle er bevaret. Der er ikke ændret på områdets forbindelse med de omkringliggende bydele. Kun facader og uderum er renoveret og forskønnet.

Tegning 2: IKKE-STRUKTUREL RENOVERING. Byggeriet er opgraderet og forskønnet men ikke strukturelt forandret

Strukturelle fysiske indsatser

På tegning 3 er der ændret på områdets struktur både på bygningsniveau og områdeniveau. De omkringliggende områders bystruktur henholdsvis parcelhusbebyggelsen, karrebebyggelsen og middelalderbyen er videreført i de dele af området, som støder op til den omkringliggende by. Man har ændret bygningskroppen på en række af bygningerne i området. Man har oprettet nye gader, indført nye funktioner og lavet en central plads, der skaber et rumligt hierarki i området. Der er arbejdet med zoner og programmering, som tydeliggør hvad og hvem, de forskellige delområder er til.

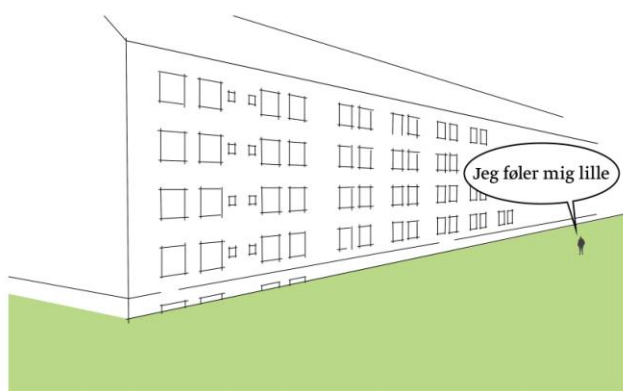
Tegning 3: STRUKTUREL FORANDRING. Området har gennemgået strukturelle forandringer

Fysiske indsatser

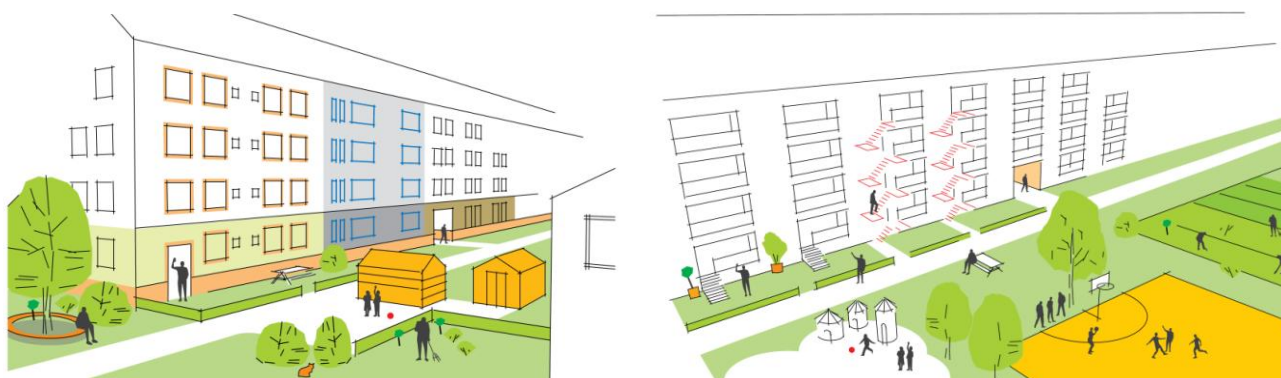
Nedbrydning af skala

Den fysiske indsats *nedbrydning af skala* betyder at den oprindeligt store skala i såvel bygninger som uderum brydes ned og gøres mindre. Nedbrydning af skala kan ske gennem en række forskellige greb ved at bearbejde det eksisterende byggeri og uderum. Det kan ske gennem delvis nedrivning og opførelse af nyt byggeri i mindre skala. Det kan ske med fortætning.

Nedbrydning af skala kan også ske gennem omhyggelig bearbejdning af facaden, eksempelvis gennem vertikal og horisontal opdeling med forskellige materialer, der giver bygningerne præg af mindre byhuse, og gennem at underinddele udearealerne i mindre arealer, der opleves naturlige at indtage for et enkelt menneske og for mindre grupper.

A: Stor skala i bygning og uderum

B1 og B2: Nedbrudt skala i bygning og uderum

Den strategiske intention med at nedbryde skala er at designe det fysiske miljø, så det inviterer enkeltpersoner og naturligt afgrænsede grupper (som eksempelvis beboerne i en opgang) til at indtage delområder og føle sig som en del af en mindre enhed. Nedbrydning af skala kan være et redskab til at skabe identitet og gøre det lettere for mennesker at etablere kontakt.

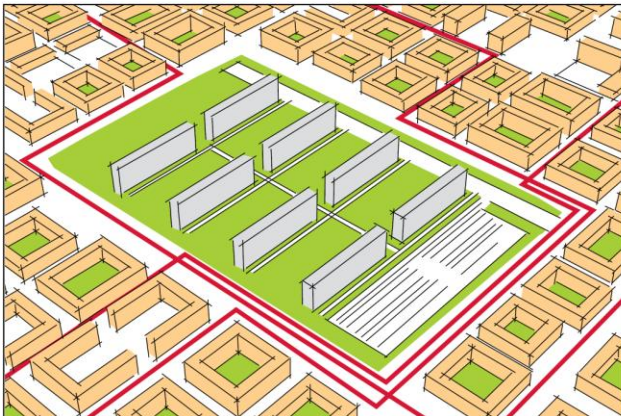
- Man kan lave mindre, mere intime uderum ved opsætning af haveskure og beplantning eller ved fortætning med ny bebyggelse.

Ændring af bystruktur

20 af de 27 cases i undersøgelsen er karakteriseret ved at være modernistiske i deres bystrukturer. Modernistisk bystruktur er kendetegnet ved en afskillelse af funktioner, sådan at boliger ligger et sted, parkeringspladser et andet, eventuelle butikker et tredje sted, osv. Ofte opleves modernistiske boligområder ikke infrastrukturelt integreret med den omkringliggende by, idet der typisk ikke er gennemgående veje men alene stikveje eller omkringløbende veje. Samtidig er modernistisk bystruktur kendetegnet ved at være uden hierarki. Enhver bolig og enhver bygning er lige meget værd og har en placering, der tilstræbes at være lige så god som enhver andens.

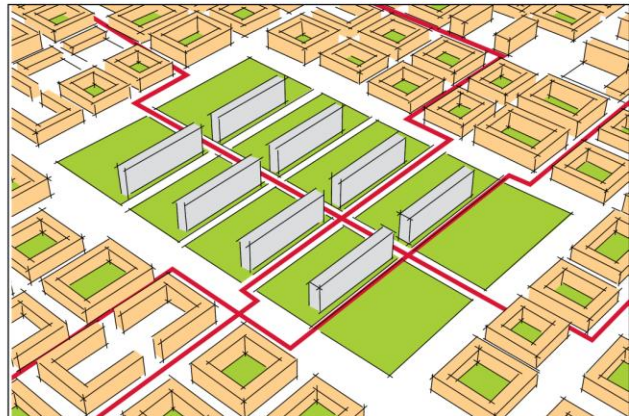
☛ Barriere i byen

Et boligområde, hvor trafikken ikke er koblet på byens trafik, udgør en barriere i byen

☛ Sammenhæng

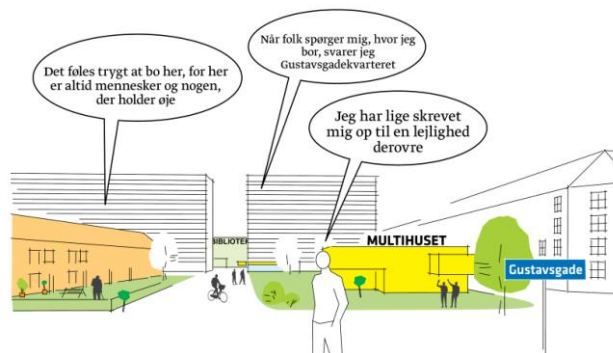
Et boligområde, hvor trafikken er koblet på byens trafik er bedre integreret i byen og bidrager til byen

Nogle af udfordringerne, som modernistisk bystruktur har vist sig at medføre for beboere og besøgende er, at det kan være vanskeligt at finde rundt i området, fordi området har sin egen logik som er en anden end den omkringliggende bys, og fordi det hele ligner hinanden. Centrum og periferi er fraværende som orienteringsprincipper i et område uden hierarki, og det kan gøre det vanskeligt at finde rundt i.

A: Bystruktur som adskiller sig fra den omgivende bys logik

B: Ændret bystruktur, så området hænger sammen med den omgivende by

Ændring af bystruktur kan bestå af en kombination af forskellige greb: Etablering af ny infrastruktur, som binder området op på den omkringliggende bys flow, delvis nedrivning, fortætning og nybyggeri, etablering af og blanding af funktioner, etablering af centrum og af forskelligartet arkitektur, som er med til at skabe orientering og hierarki.

Etablering af nye funktioner

At etablere nye funktioner i et udsat område kan være et strategisk greb, som kan medføre mere aktivitet og et mere attraktivt område at bo i og besøge. Nye funktioner kan være rekreative tilbud, butikker, idræts- eller kulturfaciliteter, uddannelsesinstitutioner eller andet.

Arkitektonisk kan nye funktioner placeres i boligbyggeris stueetager og dermed ophæve bygningernes monofunktionalitet og skabe mere aktivitet og byliv i bygningernes kant, eller kan opføres som spektakulært nybyggeri, der har en karakter og et format, som kan medvirke til at begynde en ny og positiv fortælling om området. Nye funktioner kan placeres strategisk på steder, hvor generering af mere aktivitet medvirker på en positiv måde til at skabe nye flowmønstre i området og god udveksling med den omkringliggende by.

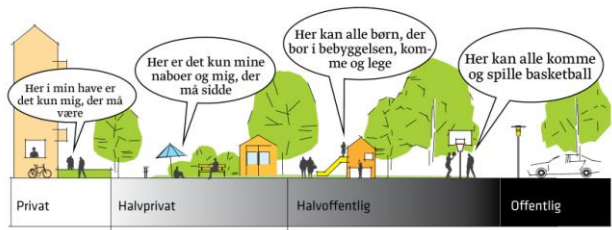
Ændring af zonerings

En stor, åben græsplæne i et boligområde sender i princippet positive signaler om frihed og lighed. Plænen kan bruges af alle beboere til det, de har lyst til. Plænen er allemandsland.

Men i praksis opleves en stor, åben græsplæne i et boligområde af mange som et areal, der er vanskeligt at indtage og benytte. Allemandsland bliver i praksis til ingenmandsland.

A: Mangler halvprivate og halvoffentlige zoner, kan allemandsland opleves som ingenmandsland.

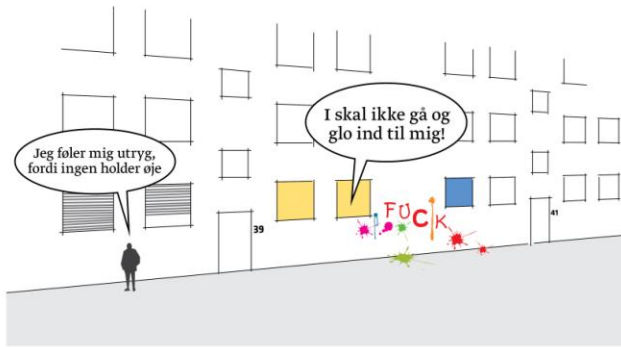
B: Zonering er en måde at arbejde med at tydeliggøre hvem der hører til hvor, hvilket giver bedre basis for udvikling af social infrastruktur.

Arkitektonisk er problemet, at der mangler zonering. Zonering er et arkitektonisk planlægningsredskab, som går ud på at tydeliggøre, hvem der hører til hvor og har adgang til hvad.

Arbejde med zonering i udsatte områder vil typisk handle om at etablere halvprivate og halvoffentlige zoner, så der opstår naturlige sociale mødesteder for mindre og større grupper.

En markering af en halvprivat zone omkring en opgang kommunikerer til såvel beboerne i opgangen som til forbipasserende, at arealet tilhører de, der bor i opgangen. Markeringer kan ske med beplantning, med funktionsgenstande som tørrestativer eller postkasser, cykelstativer eller lignende, eller med bænkeborde og legemuligheder for de mindste.

A: Studier har vist, at 70-80% af al udeaktivitet foregår ved kanten, hvor facade møder uderum. Hvis kanten mangler en zone til ophold, er der langt mindre ophold ude.

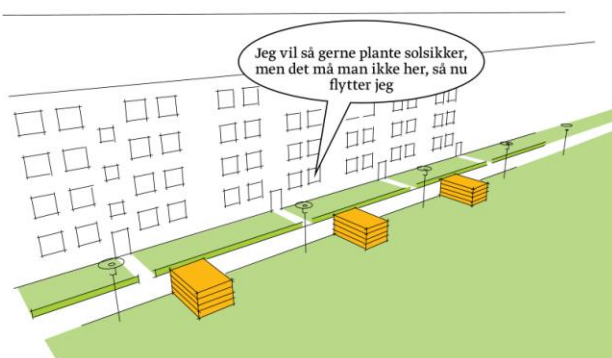
B: Når kantzonen langs bygningen er designet til ophold, opleves bebyggelsen mere attraktiv, og flere mennesker opholder sig udenfor, hvilket både giver social kontakt og naturlig overvågning, hvilket giver tryghed og forebygger kriminalitet.

Zonering skal ikke forveksles med det modernistiske byplan-princip *funktionsopdeling*, hvor de grundlæggende bymæssige funktioner 'beboelse', 'trafik', 'handel' og 'industri/arbejdspladser' adskilles og placeres i hver sin zone. I den modernistiske planlægning er funktionsopdeling tænkt og udført i den store skala.

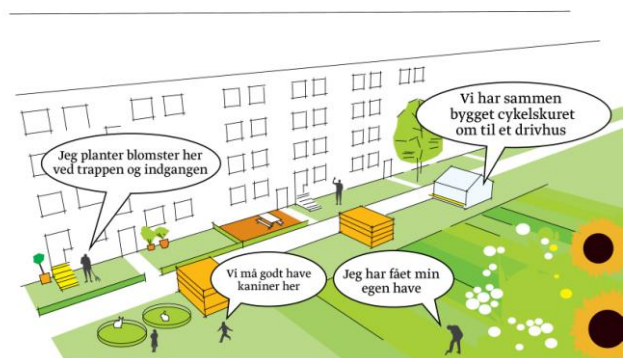
Zonering skal her forstås som et greb, der vedrører mellemskalaen og den lille / menneskelige skala.

Programmering

Programmering er arkitekters begreb for at angive funktion eller funktioner til et sted. Placeres et fodboldmål på en græsplæne, er arealet programmeret til fodboldspil. Hvis der tegnes hinkeruder på et asfaltereal, programmeres asfalten til hinkning. Selv en bænk er en slags programmering af et areal, fordi bænken fortæller, at her er et sted at sidde og kigge. Programmering handler altså om, at designet af et areal fortæller, hvilke aktiviteter det er beregnet til.

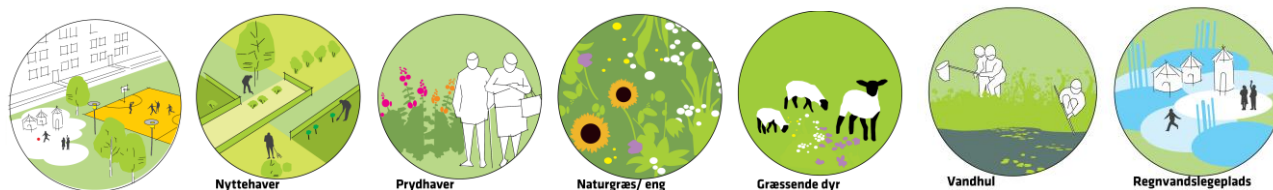

A: Uprogrammerede og ensartede arealer kan gøre det vanskeligt for beboere at benytte og opnå ejerskab til området.

B: Programmering kan benyttes i inddragelsesprocesser, hvor beboerne selv aktivt er med til at designe og udvælge, hvordan området skal se ud, og hvilke aktivitetsmuligheder, der skal være. Det giver mulighed for personliggørelse og stærkt ejerskab.

Er et areal ikke programmeret, kan det i princippet benyttes til mange ting. Men benyttes ofte ikke til noget. Programmering er et designredskab, som kan medføre, at mennesker føler sig inviteret til at deltage i en bestemt aktivitet. Programmering kan medføre øget brug og øget ejerskab. Hvis arealer programmeres med forskellige målgrupper i tankerne, kan mange mennesker opnå tilknytning til arealerne.

Grønne udearealer kan programmeres på mange forskellige måder, der tiltaler forskellige brugergrupper og giver området karakter, liv og identitet.

Nedrivning

Nedrivning af eksisterende bygninger kan ske ikke alene fordi bygningerne er af ringe standard, men også fordi de er placeret uhensigtsmæssigt i forhold til at kunne ændre på områdets bystruktur, eller for at ophæve monotypologi, hvis der er mange ensartede bygninger.

Nybyggeri

Opførelse af nyt byggeri i de udsatte boligområder kan både være nye boliger, eventuelt i andre ejerformer eller af typer som tiltrækker andre typer af beboere, og det kan være i form af andre funktioner. Nybyggeriet er typisk i mindre skala og rummer andre typer af kvaliteter, end de eksisterende for på den måde at tilføre området en større mangfoldighed i boligudbudet.

Herlighedsværdi

Herlighedsværdi er et arkitektonisk redskab, som handler om at tilføre det fysiske miljø æstetiske værdier, som giver positive, sanselige oplevelser, ikke alene for synet men for de øvrige sanser.

Kriminalpræventive indsatser

Når kriminalpræventive indsatser har fysisk karakter, er der tale om et udviklet sæt af designprincipper, som kan findes under betegnelsen *CPTED, Crime Prevention Through Environmental Design*, eller *Kriminalitetsforebyggelse gennem miljødesign*.

CPTED er en samling af designprincipper, som har vist sig at virke kriminalitetsforebyggende. Designprincipperne dækker både byplanlægning og arkitektur. De grundlæggende principper handler bl.a. om at skabe overskuelighed, naturlig overvågning og at arbejde med tydelighed, hensigtsmæssig beplantning, optimal placering af indgange og mindre bygninger, og meget mere.

Der findes både en dansk og en europæisk standart for kriminalitetspræventivt byggeri, men de benyttes sjældent. Som designdisciplin har CPTED vundet ganske meget frem i lande som Storbritannien og USA, men endnu fylder ganske lidt i Danmark.

Det Kriminalpræventive Råd (DKR) afslutter i 2014 et fireårigt udviklingsarbejde med at fastlægge designprincipper for kriminalpræventiv byplanlægning. Resultaterne er ikke offentliggjort på tidspunktet, hvor denne rapport afsluttes.

Renovering af eksisterende byggeri

Med renovering af eksisterende byggeri forstås alt det, som kan indgå i en opgradering af eksisterende bygninger, uden at disse forandres strukturelt, dvs. Uden at der ændres på bebyggelsens grundlæggende designprincipper eller arkitektoniske logik.

Renovering kan indbefatte en stor mængde af tiltag fra udbedring af byggeskader over energirenoveringer og altanpåhæftninger til opgraderinger og eventuel sammenlægning af boliger.

Også udearealerne kan opgraderes og renoveres. I nogle tilfælde er der tale om delvis ny programmering og ny herlighedsværdi i landskabsdesign.

Nedbrydning af fysiske barrierer

Nedbrydning af fysiske barrierer er det planlægningsmæssige greb at skabe sammenhæng mellem det udsatte boligområde og den omkringliggende by på et sted, hvor der tidligere har været noget, der oplevedes som en barriere. Det kan være en stor, trafikeret vej eller lignende.

Boligindsatser

Renoveringer og opgraderinger af boliger kan ikke i alle tilfælde ses udefra, når de er afsluttet. Men indvendigt kan renoveringerne være omfattende. Nye køkkener og badeværelser, værelses- eller lejlighedssammenlægninger, nye altaner eller altaninddækninger.

C. Litteraturliste

Litteratur, som undersøgelsens konklusioner baseres på

Arbaci, Sonia & Teresa Tapada-Berteli (2013): Social inequality and urban regeneration in Barcelona city centre: reconsidering success

Cerdá, Magdalena (2012): Reducing Violence by Transforming Neighborhoods: A Natural Experiment in Medellin, Colombia

Critchley, Roger et al. (2004): Housing Investment and Health in Liverpool

Ellenbeck, Jutta (2008): Clarenberg. Mut, Vision und Zuversicht – Portrait einer gelungenen Quartiersanierung

Galster, Galster (2006): Targeting Investments for Neighborhood Revitalization

Gilderbloom, John I.: Newport HOPE VI Evaluation

McGuinness, David et al. (2013): Swimming against the tide: A study of a neighbourhood trying to rediscover its 'reason for being' – the case of South Bank, Redcar and Cleveland

Holin, Mary Joel et al. (2003): Interim Assessment of the HOPE VI Program Cross-Site Report

Holin, Mary Joel (2001): Interim Assessment of the HOPE VI Program: Case Study of Ellen Wilson Dwellings in Washington, DC

Jalaludin, Bin et al. (2012): A pre-and-post study of an urban renewal program in a socially disadvantaged neighbourhood in Sydney, Australia

Kaldun, Sabine (2006): Programm „Soziale Stadt NRW“, Integriertes Handlungskonzept für Rheindorf-Nord, Antrag beim Bund-Länder Programm der Sozialen Stadt

Kersting, Volker et al. (2013): Soziale Kontextbedingungen der Stadtteilentwicklung 2006 – 2009. Indikatoren gestütztes Monitoring im Rahmen der Evaluation des integrierten Handlungsprogramms „Soziale Stadt“ in Nordrhein-Westfalen

Kintrea, Keith & Jenny Muir (2009): Integrating Ballymun? Flawed progress in Ireland's largest estate regeneration scheme

Krings-Heckemeier, Dr. Marie-Therese et al. (2009): Evaluation über die Stadtteilsanierung Hasenbergel – Programm "Soziale Stadt"

Krings-Heckemeier, Dr. Marie-Therese et al. (2008): Evaluation über die Stadtteilsanierung Milbertshofen – Programm "Soziale Stadt"

Linnebach, Susanne et al. (2004): Stadterneuerung in Dortmund von 1990 bis heute

Planning Council for Health & Human Services (2000): HOPE VI Evaluation of Hillside Terrace

Turbov, Mindy & Valerie Piper (2005): HOPE VI and Mixed-Finance Redevelopments: A Catalyst for Neighbourhood Renewal. Pittsburg Case Study: Manchester

Van Gent, W.P.C. (2010): Housing Context and Social Transformation Strategies in Neighbourhood Regeneration in Western European Cities

Zielenbach, Sean (2003): Assessing Economic Change in HOPE VI Neighbourhoods

Zukunft *gemeinsam* gestalten! Statusbericht zum 06.08.2009, Städtenetz Soziale Stadt NRW

Referat für Stadtplanung und Bauordnung (1999), Werkstattbericht Milbertshofen, Sanierungsgebiet Milbertshofen

Referat für Stadtplanung und Bauordnung (1999), „Soziale Stadt“, Neues Bund - Länder - Programm „Stadt- und Ortsteile mit besonderem Entwicklungsbedarf - die soziale Stadt“

Øvrig litteratur

Bech-Danielsen, Claus (2012): Et arkitektonisk syn på renoveringer af almene boligbebyggelser i Danmark

Bech-Danielsen, Claus (2008): Renoveringer af almene bebyggelser 2004-2007

Bech-Danielsen, Claus (1997): Smukkere renoveringer : Arkitektonisk kvalitet ved renovering af nyere boligområder

Bjørn, Niels (red.), (2008): Arkitektur der forandrer – fra ghetto til velfungerende byområde

Christensen, Gunvor (2013): Indsatser i udsatte boligområder. Hvad virker, hvorfor og hvordan?

Det Kriminalpræventive Råd (2010): Et vågent øje

From, Lena & Stefan Lundin (2010): Architecture as Medicine

Gehl, Jan (1971): Livet mellem husene

Gehl, Jan (2010): Byer for mennesker

Gehl, Ingrid (1971): Bo-miljø

Nue-Møller, Jørgen et al. (2008): Fra udsat boligområde til hel bydel

Pawson, Ray (2006): Evidence-Based Policy. A Realist Perspective

Rodaway, Paul (1994): Sensuous Geographies - Body, Sense and Place